

อภิธานการ

1412 149X

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ สมเด็จพระพันปีหลวง

0417

30 SEP 2006

วิทยานิพนธ์

ของ

ศิริพร สิริไพโรจน์

DS 690.5

ค 463 41

2534

คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยนครสวรรค์
วันลงทะเบียน 30 SEP 2006
เลขทะเบียน 0417
เลขเรียกหนังสือ 10 490 440

1412 149

ศูนย์หลักฐาน ทางประวัติศาสตร์
เลขทะเบียนที่ 71128
รับวันที่ 16 ต.ค. 2534

149

เสนอต่อมหาวิทยาลัยนครสวรรค์

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต

ตุลาคม 2534

อาจารย์ที่ปรึกษาประจำตัวนิสิต ได้พิจารณาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็น
ส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต ของมหาวิทยาลัยนเรศวร

(รองศาสตราจารย์เนลิม พงศ์อาจารย์)

อาจารย์ที่ปรึกษา

(รองศาสตราจารย์สมคิด ศรีสิงห์)

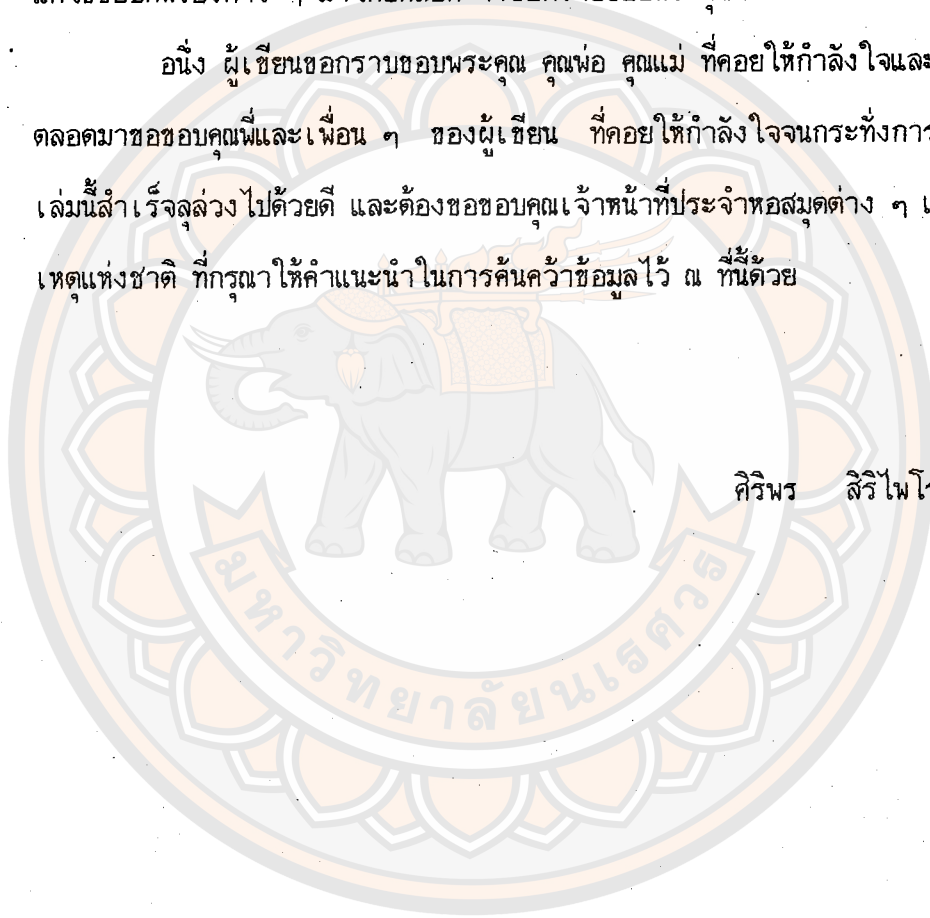
กรรมการตรวจรูปแบบ

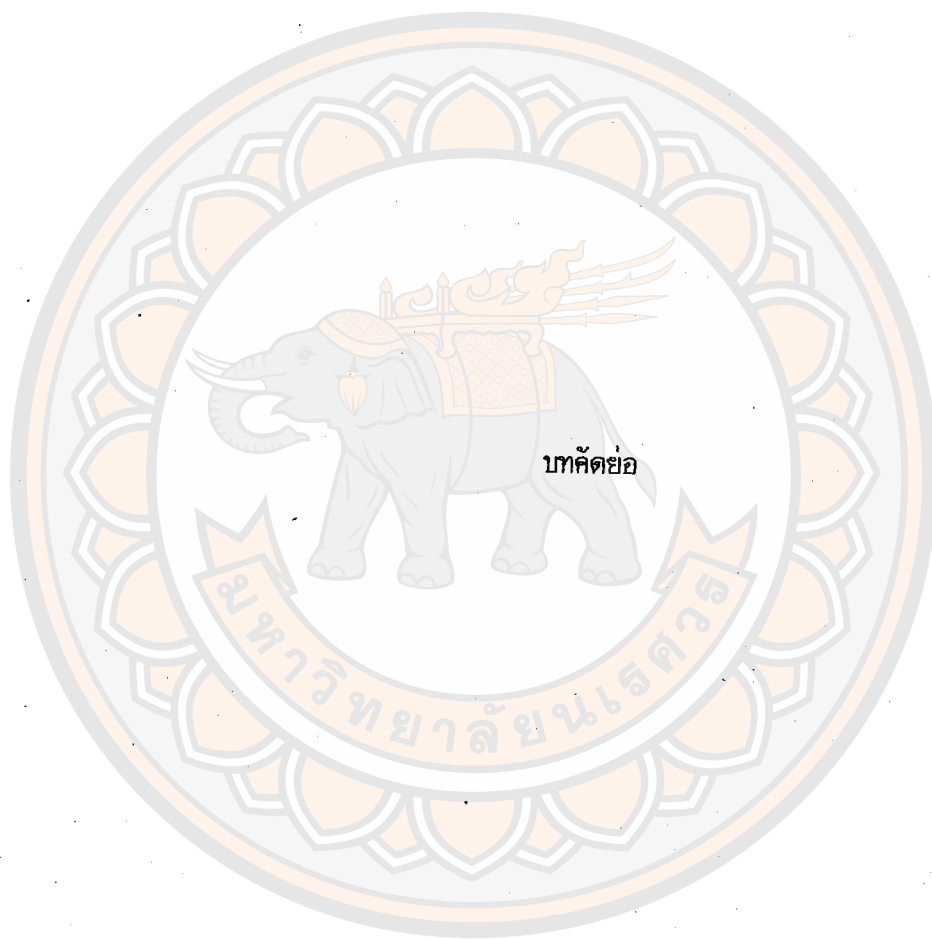
ประกาศคุณูปการ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยความช่วยเหลืออย่างยิ่ง จาก รองศาสตราจารย์
เฉลิม พงศ์อาจารย์ ที่กรุณาไว้เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาและช่วยตรวจต้นฉบับ ตลอดจนแนะนำและ
แก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ มาโดยตลอด จึงขอกราบขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้

อนึ่ง ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ คุณพ่อ คุณแม่ ที่คอยให้กำลังใจและกำลังทรัพย์
ตลอดมาขอขอบคุณพี่และเพื่อน ๆ ของผู้เขียน ที่คอยให้กำลังใจจนกระทั่งการทำวิทยานิพนธ์
เล่มนี้สำเร็จลงลงไปด้วยดี และต้องขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ประจำหอสมุดต่าง ๆ และกองจดหมาย
เหตุแห่งชาติ ที่กรุณาให้คำแนะนำในการค้นคว้าข้อมูลไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ศิริพร สิริไพโรจน์

พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ สมเด็จพระนันทปัทมวง

เสนอต่อมหาวิทยาลัยนเรศวร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต

ตุลาคม 2534

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้มีจุดมุ่งหมาย 3 ประการคือ เพื่อศึกษาถึง พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีและ เพื่อเป็นการประกาศเกียรติคุณของพระองค์ที่ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อประชาชนชาวไทยเป็นล้นพ้น

ผู้เขียนได้ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ โดยใช้ข้อมูลทั้งที่เป็นเอกสารชั้นต้นยังไม่ได้ตีพิมพ์และตีพิมพ์แล้ว และใช้เอกสารชั้นรองในการอ้างอิงเป็นส่วนใหญ่ พร้อมทั้งเสนอข้อมูลแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการศึกษาพบว่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระองค์ที่ได้ทรงบำเพ็ญตลอดพระชนม์ชีพได้อำนวยประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นอย่างมาก อาทิ ทรงริเริ่มจัดตั้งสถานศึกษาสำหรับสตรีไทยขึ้น ทั้ง ๆ ที่มีอุปสรรคนานัปการ แต่พระองค์ได้ทรงฝ่าฟันจนกระทั่งสตรีไทยได้มีการศึกษาเทียบเท่าชาย เกี่ยวกับการแพทย์และการสาธารณสุข ด้วยทรงเห็นความสำคัญในการช่วยให้ผู้อื่นพ้นจากความเจ็บไข้ต่าง ๆ จึงได้ทรงช่วยสนับสนุนให้เกิดการจัดตั้งโรงพยาบาลขึ้น นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเป็นผู้นำในหลาย ๆ ด้าน โดยเฉพาะด้านการแต่งกาย ได้ทรงดำเนินการปรับปรุงการแต่งกายของสตรีไทยให้ทัดเทียมกับวัฒนธรรมการแต่งกายของตะวันตก พระปรีชาสามารถของพระองค์ได้ประจักษ์ชัดเมื่อคราวดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปด้วยดี จะเห็นได้ว่าพระองค์ได้ทรงใช้เวลาตลอดพระชนม์ชีพ เพื่อความเจริญรุ่งเรืองแก่ประเทศชาติ สมกับที่ทรงเป็นปิยราชมเหสี ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้มีการถวายพระนามพระองค์สำหรับเรียกขานกันทั่วไปว่า "สมเด็จพระพันปีหลวง"

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	1
ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	2
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	3
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	3
วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า	3
แหล่งที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า	4
1) พระราชประวัติของสมเด็จพระพันปีหลวง	5
1.1 พระราชสมภพ	5
1.2 พระราชโอรส พระราชธิดาและพระประยูรญาติ	12
1.2.1 พระราชโอรส พระราชธิดา	12
1.2.2 พระประยูรญาติ	17
1.3 สมเด็จพระพันปีหลวงสวรรคต	23
2) สมเด็จพระพันปีหลวงกับการจัดตั้งสถานศึกษาสำหรับกุลสตรี	26
2.1 มูลเหตุที่ทรงจัดตั้งสถานศึกษาสำหรับกุลสตรี	28
2.2 การดำเนินการจัดตั้งสถานศึกษาสำหรับกุลสตรี	29
3) สมเด็จพระพันปีหลวงกับการแพทย์และการสาธารณสุข	36

บทที่	หน้า
3.1 ด้านการแพทย์	36
3.1.1 การจัดตั้งโรงพยาบาล	37
3.1.2 กำเนิดโรงเรียนแพทย์แห่งแรกในประเทศไทย	40
3.1.3 การตั้งสภาอุณาโลมแดง	43
3.2 ด้านการสาธารณสุข	47
4 สมเด็จพระพันปีหลวงกับการปรับปรุงวัฒนธรรมการแต่งกายของสตรีไทย	49
5 สมเด็จพระพันปีหลวงกับการเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน	56
5.1 มูลเหตุการขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน	56
5.2 พระราชกรณียกิจในระหว่างดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ...	60
บทสรุป	67
บรรณานุกรม	69
ภาคผนวก	
พระราชกำหนดทรงตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน	75
บทคัดย่อ	84
ประวัติผู้พิมพ์	85

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ

หน้า

- 1 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงฉายร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชโอรส เมื่อคราวเสด็จประพาส ไทโรโยค จังหวัดกาญจนบุรี 15
- 2 พระบรมฉายาสาทิสลักษณ์ เขียนที่ประเทศอิตาลี ปัจจุบันอยู่ในพระที่นั่งจักรี มหาปราสาทบุรพาภิรมย์ 27
- 3 ตึกวิคตอเรีย เป็นตึกหลังแรกที่สร้างขึ้นใน โรงพยาบาลศิริราช 39
- 4 สภาภาษาสยามในอดีต 44
- 5 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงฉลอง พระองค์ตามแบบยุโรป 54

บทนำ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทรงเป็นสตรีผู้ประสบความสำเร็จในชีวิตอย่างยิ่งใหญ่ที่สุดที่ผู้หญิงน้อยคนในโลกจะพึงได้รับ ทรงมีน้ำพระทัยกว้างส่งด้วยพระจริยาวัตรอันตั้งงามตามขัดติยานีวิสัย สามารถบำเพ็ญพระองค์ได้เหมาะสมกับฐานะนครศักดิ์ ทั้ง โดยตำแหน่งหน้าที่ในทางบ้านเมืองและในทางส่วนพระองค์ พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจเป็นประหนึ่งภาพแห่งความหลังที่จะให้มองเห็นพระราชบุคลิกลักษณะอันสมบูรณ์แบบของสมเด็จพระแม่เจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเป็นสตรีไทยคนสำคัญที่ประชาชนชาวไทยพึงระลึกและเทิดทูนพระองค์ตลอดไป ตลอดจนถึงศึกษาพระราชกรณียกิจที่ทรงเป็นแบบฉบับของสมเด็จพระอัครมเหสี พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ในฐานะ

".....1. ทรงเป็นเจ้าหญิงราชธิดาองค์สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงทำนวยดวงพระชะตาไว้ถูกต้องแม่นยำ ตามคำพระราชทานพรเมื่อทรงสมภพ และก็ได้เป็นไปสมดังที่หวังไว้ว่าจะประกอบด้วยบุญญาบารมีทุกประการ

2. ทรงเป็นขวัญชีวิตของสมเด็จพระบรมราชสวามี คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงขนาดได้รับสถาปนาพระอิสริยยศไว้ในตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถเป็นพระองค์แรกในประเทศไทย

3. ทรงเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนีของพระราชโอรสที่ได้เสวยราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีถึงสองแผ่นดิน

4. ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกแห่งพระพุทธศาสนา ผู้เต็มไปด้วยศรัทธาเลื่อมใส และได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่อยู่เป็นนิจ

5. ทรงพระราชดำริให้เริ่มวิวัฒนาการด้านการศึกษาของสตรีไทยยกระดับความรู้ ให้ได้มีโอกาสก้าวไปทันบุรุษเพศเพื่อจรรโลงชาติบ้านเมืองเข้าสู่อารยสมัย

6. ทรงเป็นประจักษ์แสงสว่างอันอบอุ่น เป็นความหวังของพสกนิกรผู้
ยากไร้ทั่วไป

๑ 7. ทรงเป็นนายผู้ปกครองข้าคนด้วยทศพิธราชธรรม มีพระเมตตาบารมี
โดยไม่เลือกชั้นวรรณะ....." ¹

สมเด็จพระบรมราชินีนาถพระองค์นี้ ทรงเป็นทั้งแม่เมืองและพระแม่เจ้าเหนือหัวของ
พสกนิกรชาวสยามตลอดพระชนม์ชีพได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจที่อำนวยการประโยชน์แก่บ้านเมือง
เป็นเอนกอนันต์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทรงคุณค่ายิ่งสำหรับการศึกษา พระเกียรติคุณอันเต็มไปด้วยความกรุณา
ปราณี มีพระทัยเปี่ยมไปด้วยคุณธรรม พระอัจฉริยภาพอันดั่งงามของพระองค์ เป็นสิ่งประทับใจอยู่ใน
ความทรงจำของบุคคลทั่วไป

ด้วยความเห็นอันเป็นเอกฉันท์ของพระบรมวงศานุวงศ์ บรรดาข้าราชการบริพารผู้จงรักภักดี
ทั้งหลาย เห็นพ้องกันว่าควรจะได้มีพระสมัญญานามสำหรับเอ่ยนานแสดงถึงความเคารพและถวาย
พระพรไปในโอกาสเดียวกัน ให้สมกับที่เป็นปิยราชชมเชย บรมราชินีนาถของสมเด็จพระปิยมหาราช
เจ้า จึงพากันมาถวายพระนามสำหรับเรียกกันทั่วไปมิใช่เป็นทางการมาแต่นั้นว่า "สมเด็จพระพันปี
หลวง"

1. ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1.1 เพื่อศึกษาถึงพระราชประวัติของสมเด็จพระพันปีหลวง

1.2 เพื่อศึกษาถึงพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระองค์ท่านที่มีต่อประเทศชาติและศึกษา
ถึงพระราชจริยาวัตรที่เป็นแบบฉบับของสมเด็จพระอัครมเหสี พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี
พันปีหลวง

1.3 เพื่อเป็นการประกาศเกียรติคุณของพระองค์ท่าน

¹อุทุมพร สุนทรเวช. พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรม
ราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. หน้า 6-8

2. ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

2.1 ผลของการศึกษาค้นคว้าทำให้ทราบถึงรายละเอียดเกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระพันปีหลวง

2.2 ทำให้ทราบถึงพระราชกรณียกิจของพระองค์ท่านที่เป็นคุณประโยชน์แก่ประชาชนชาวไทย

2.3 ทำให้ทราบว่าพระองค์ทรงเป็นผู้มีวิริยะปัญญา มองเห็นการณ์ไกล มีชดดียะมานะ และอุตสาหะอันแรงกล้าในการประกอบพระราชภารกิจ

2.4 ทำให้ทราบว่ามิพระประยูรญาติและพระราชวงศ์พระองค์ใดบ้างที่ใกล้ชิดสนิทสนมกับพระองค์ท่าน

2.5 สามารถใช้เป็นเอกสารที่จะใช้เป็นพื้นฐานที่จะศึกษาให้ละเอียดลึกซึ้งต่อไป

3. ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

3.1 การศึกษาค้นคว้าเรื่อง พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ สมเด็จพระพันปีหลวง จะดำเนินการศึกษาค้นคว้าในประเด็นที่สำคัญ 2 ประเด็น คือ

3.1.1 ศึกษาถึงพระราชประวัติของสมเด็จพระพันปีหลวง

3.1.2 ศึกษาถึงพระราชกรณียกิจและพระราชจริยาวัตรของพระองค์ท่านที่

ยังเกิดคุณประโยชน์แก่ชาตินบ้านเมืองและประชาชนชาวไทย

3.2 ระยะเวลาในการศึกษาค้นคว้า ตั้งแต่พระองค์ทรงพระราชสมภพ-เสด็จสวรรคต

4. วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

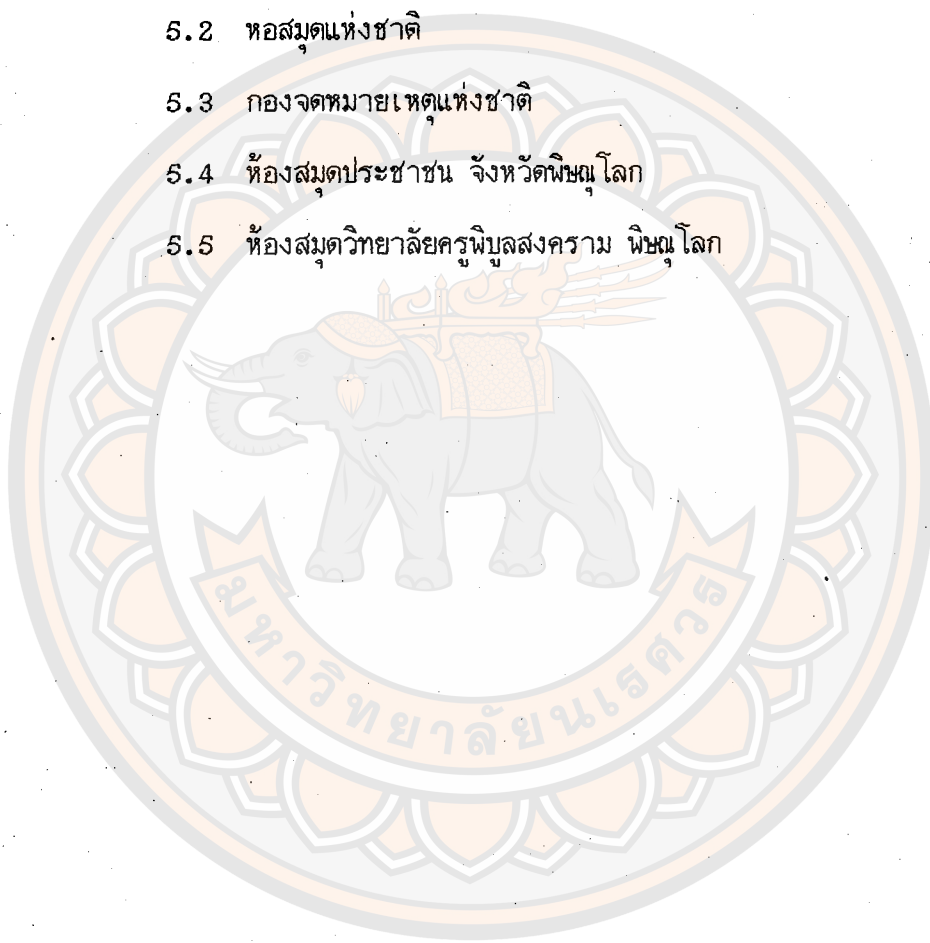
4.1 ขั้นรวบรวมข้อมูล ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าใช้ข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว เอกสารชั้นรองและเอกสารประเภทวารสาร นำมารวบรวมเข้าด้วยกัน

4.2 ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล ใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลแบบวิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach)

4.3 ชั้นเสนอข้อมูล นำเสนอในรูปการพรรณาวิเคราะห์

5. แหล่งที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

- 5.1 หอสมุดมหาวิทยาลัยนเรศวร พิษณุโลก
- 5.2 หอสมุดแห่งชาติ
- 5.3 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
- 5.4 ห้องสมุดประชาชน จังหวัดพิษณุโลก
- 5.5 ห้องสมุดวิทยาลัยครูพิษณุโลก

พระราชประวัติของสมเด็จพระพันปีหลวง

1.1 พระราชสมภพ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง พระนามเดิม คือ พระองค์เจ้าหญิงเสาวภาผ่องศรี ทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งราชวงศ์จักรี กับ เจ้าจอมมารดาเปี่ยม*

ทรงมีพระสูติกาลเมื่อวันศุกร์ เดือนอ้าย แรม 7 ค่ำ ปีกุน ตรงกับวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2406 ได้รับพระราชทานพระนามตามดวงประสูติ ดังสำเนาพระราชหัตถเลขาว่า "สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าฯ เจ้ากรุงสยามผู้บิดาขอตั้งนามบุตรซึ่งประสูติแต่เปี่ยม เป็นมารดา ในวันศุกร์ เดือนอ้าย แรม 7 ค่ำ ปีกุน เบญจศก นั้นว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี วรคปวิวารนามเดิมเป็นอาทิ แลอันตอักษร ขอพระคุณพระรัตนไตร แลพรเทพยดารักษาพระนครและพระราชวังจงได้โปรดให้เจริญชนมายุ วรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณสารศิริสมบัติ ศรีสวัสดิ์พิพัฒมงคล ศุภผลพิบูลย์ทุกประการ เทอญ " ¹

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ ได้พระราชทานพระนามแล้ว ยังได้พระราชทานคาถาพระราชนิพนธ์เป็นภาษามคธ ทรงเป็นอักษรอริยกะ

*เจ้าจอมมารดาเปี่ยม ภายหลังได้รับพระราชทานเลื่อนฐานันดรศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าคุณจอมมารดาในรัชกาลที่ 5 ต่อมาได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นสมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา

¹ อุทุมพร สุนทรเวช. พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. หน้า 4

พระราชทานพรอีกด้วย คาถาพระราชนิพนธ์นี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงแปลเป็นภาษาไทยว่าดังนี้ " ขอติตาของเราซึ่งเป็นบุตรอันดี ของเปี่ยมคนนี้ จงปรากฏ โดยนามว่า โสภาสุทธศิริมดี (เสาวภาผ่องศรี) เกิดขอเธอจะมีสุขและไม่มีโรค มีอิสริยยศ ประเสริฐสุดปราศจากโทษอันใด ๆ อย่าคุมเหงได้ทุกเมื่อ จงเป็นคนมั่งคั่ง มีทรัพย์ใหญ่ มีโภคสมบัติมาก อันคนเป็นอันมากนิยมนับถือขอเธอจงรักเกียรติของบิดามารดาไว้จงทุกเมื่อ จงทะนุบำรุง พี่น้องชายหญิงอันดี ขออาณูภาพพระรัตนไตรมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น จงรักษาเธอทุกเมื่อเทอญ"²

พระองค์เป็นพระราชธิดาที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระเมตตามาก ดังปรากฏใน พระนิพนธ์ เรื่องความทรงจำของสมเด็จพระยาตำรากราชานาภาว่า เมื่อเสด็จทรงพระราช ยานประพาสในที่ใด ๆ ก็โปรดให้ประทับบนพระเพลาคู่กับพระองค์เจ้าสว่างวัฒนา (สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) ถ้าไปทางไกลหน่อยก็ประทับที่ซอก พระชนอง แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเสีย เมื่อพระองค์มี พระชันษาเพียง 5 ปีครั้นเมื่อทรงเจริญวัยสมควรที่จะได้รับการศึกษาก็กลับเป็นเวลาที่หาพระ อาจารย์ผู้มีความรู้ความสามารถได้ยาก เพราะเจ้านายผู้หญิงจะต้องได้รับการศึกษา จาก พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเท่านั้น³ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์ วโรปการ ได้ทรงกล่าวไว้ว่า ".....ปลายรัชกาลที่ 4 นั้น ยังหาได้มีที่จะศึกษาเล่าเรียนได้ ดีเสมอเหมือนอย่างเช่นทุกวันนี้ไม่ และบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในซึ่งทรงชำนาญในการอักษร เคยเป็น ที่ศึกษาเล่าเรียนของเจ้านายชั้นหลังนั้นก็สิ้นพระชนม์ไปเสียหมดแล้ว สมเด็จพระบรมราชินีนาถ จึงมีโอกาที่จะศึกษาเล่าเรียนได้น้อยนัก...."⁴

แม้ว่าพระบรมชนกนาถจะเสด็จสวรรคตตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ แต่พระองค์ก็ทรงมันอยู่ใน ความรักและกตัญญูต่เวทีต่อสมเด็จพระราชบิดาและพระราชมารดา ดังพระรามาธิบดี ตอบคำ

² สมบัติ พลายน้อย. พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา. หน้า 74

³ ประยูร ธวัชรพันธุ์. สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ถวายพระพรชัยมงคลของพระบรมวงศานุวงศ์ ในงานเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 50 พรรษา เมื่อปี พ.ศ. 2456 ตอนหนึ่งความว่า "....ตัวหม่อมฉันซึ่งเป็นแต่ผู้หญิง ได้ประพาศิตนมาจนสามารถให้ทรงเห็นว่าเป็นผู้มีศุภความดีทั้งสามประการนั้นแล้ว ก็อาศัยเหตุที่หม่อมฉันมีแม่ดีและได้ถือตามและทำตามพระบรมราโชวาทของทูลกระหม่อมและของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกับทั้งคำสอนของแม่เป็นหลักเสมอมา เพราะฉะนั้นคนเราทั้งหลายจะเป็นบุตรดีได้เพราะประพาศิตตามคำบิดามารดา จะเป็นมารยาดีก็เพราะประพาศิตตามคำสามี จะเป็นมารดาดีได้เพราะรักชัศร์เสมอเหมือนเป็นดวงตาดวงใจของตนและรู้จักบริหารรักษาและผ่อนปรนตามคำสอนสืบมาแต่ก่อนนั้น....." ⁵

พระองค์ได้รับพระมหากรุณาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้อยู่ในตำแหน่งพระมเหสี มีพระอิสริยยศเป็นลำดับมา คือ พระนางเธอเสาวภาผ่องศรี พระนางนางเจ้าพระวรราชเทวี สมเด็จพระนางเจ้าพระอัครราชเทวี และทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกในปี พ.ศ. 2440 และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกที่ประเทศไทยมีสตรีทำหน้าที่แทนพระมหากษัตริย์ ทรงปฏิบัติราชกิจได้เป็นที่เรียบร้อย สมกับที่ได้รับคามไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งนี้เพราะพระปรีชาสามารถ สมเด็จพระมหาพรยาเทววงศ์วโรปการ ได้ทรงกล่าวว่า ".....พระองค์ทรงมีพระปัญญาสามารถที่จะวินิจฉัยราชการได้ทั่วไป แม้ในข้อสำคัญ ๆ ซึ่งเกิดความแตกต่างระหว่างกระทรวงทบวงการนั้น ๆ ก็ยังทรงพระราชวินิจฉัยได้โดยสำนักพระองค์ให้เป็นที่พอใจกันได้ทั่วหน้าแล้วและมีได้เสียราชการอย่างหนึ่งอย่างใดเลย....." ⁶ นอกจากนั้นยังได้กล่าวถึงพระสติปัญญาความสามารถของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ".....ทรงมีพระวิริยะพระปัญญามาตั้งแต่ประสูติเต็มมาแล้วและพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงเมตตากรุณาใช้สอยติดตามเสด็จมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ได้ทรงเห็นทรงฟังพระกระแสรับสั่ง และการงานในพระราชสำนักมากอีกทั้ง

⁵ ติ.

⁶ สมบัติ พลายน้อย. ล.ด. หน้า 74-75

ได้ทรงหมั่นถามเล่าเรียนหมั่นเขียน หมั่นตรึงรองตามวิสัยบัณฑิตยชาติ จึงได้ทรงทราบสรรพวิชา อันควรจะทราบได้แม้จะไม่ดีกว่าก็เสมอเหมือนผู้ที่มีความรู้และศึกษาเล่าเรียนอย่างดีแล้วได้...."⁷

ความข้อนี้แสดงว่าพระองค์ทรงรับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาแต่ยังทรงพระเยาว์ จนได้รับการสถาปนาโปรดเกล้าฯ ให้อยู่ในตำแหน่งพระมเหสี ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่และแสดงความสามารถในด้านต่าง ๆ ให้เห็นอย่างเด่นชัดกล่าวคือ ทรงตั้งมั่นอยู่ในราชธรรมจรรยา มีพระราชหฤทัยกว้างขวางพร้อมด้วยพระเมตตาและกรุณา เป็นที่นับถือของ คนทั้งหลาย สำหรับพระราชสวามีนั้นพระองค์ทรงเป็นผู้ร่วมทุกข์ร่วมสุข โดยแท้จริง มีพระราชหฤทัย จงรักภักดีผูกพันมั่นคงอยู่ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏในพระราชดำรัส เมื่อพระราชทานเหรียญราชินี* แก่ผู้ตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปคราวแรก (พ.ศ. 2440) ตอนหนึ่งความว่า ".....พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปรียบดุจดวงชีวิตของเรา ที่ท่านทั้งหลายได้ช่วยกันพิทักษ์รักษาสงพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงเป็นสุขสำราญ ตลอดทางกันดาร จนเสด็จกลับคืนพระนครครั้งนี้ ก็เหมือนหนึ่งท่านทั้งหลายได้ช่วยป้องกันชีวิตเราตลอดมา....."⁸

ไม่ว่าผู้ใดในโลกนี้ จะเป็นบิดามารดากับบุตร หรือเป็นสามีภรรยา กัน หรือเป็นญาติพี่น้องเพื่อนฝูงกัน หรือแม้เป็นเพียงนายกับบ่าวก็ตาม ถ้ารู้จักกัน เข้าใจกันดีไม่ต้องการ อธิบายอะไรกันมาก ก็ย่อมคบกันได้ยั่งยืนมั่นคงและสนิทสนม พระองค์ก็เช่นกัน ทรงเป็นผู้รู้ พระอัธยาศัยของพระสวามีเป็นอย่างดี กระทำพระองค์ให้เป็นที่สัพพพระราชหฤทัยของพระสวามี ยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะทรงโปรดเล่นเครื่องโต๊ะ, ถ้วยปั้น, หยก, งา, มุก หรือเครื่องแก้วชนิดใด พระองค์ ย่อมทรงมีส่วนร่วมเล่นด้วยเสมอ ทรงสนับสนุนทุกวิถีทางให้เป็นการสนุกและชักชวนเจ้านายองค์

⁷ ด.

* เหรียญราชินีเป็นเหรียญทำด้วยเงินห้อยแถบสีฟ้า ด้านหนึ่งมีอักษรพระนามย่อว่า ส.ผ อีกด้านหนึ่งมีอักษรบรรทัดบนว่า พระราชทาน บรรทัดล่างว่า ร.ศ.116

⁸ กรมศิลปากร. เณริมพระเกียรติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7. หน้า 6

อื่น ๆ ให้มาร่วมเล่นกันโดยพร้อมเพรียง ทำให้พระสวามีเปี่ยมด้วยพระเกษมสำราญ เป็นการ
เพิ่มพระบารมีซึ่งสตรีที่รักจริงจะพึงปฏิบัติได้ ดังจะเห็นได้จากข้อความพระราชหัตถเลขาของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีถึงพระยาอนุรักษราชมนตรี (ม.ร.ว. ปุ้ม
มาลากุล) ข้าราชการบริวารผู้ใกล้ชิดในสมัยทรงเล่นเครื่องงากลิงเป็นรูปต่าง ๆ ตอนปลายรัชสมัย
ว่า

" ถึงพระยาอนุรักษ

ตลับงากลิงเป็นรูปลูกรอกข้างข้างนั้น แม่เล็กไม่ชอบขนาดใหญ่แต่ชอบขนาด
กลางให้ทำได้

สยามมินทร์

อนึ่งลูกจ้างพระเสวตสกลที่กลิ้งไว้แล้ว ให้ขัดส่งมา แม่เล็กต้องการงา
ข้างเผือก" ⁹

นี้ย่อมเป็นเครื่องยืนยันแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
โปรดปราณพระมเหสีองค์นี้เป็นพิเศษ ทรงเรียกว่า " แม่เล็ก " โดยเหตุที่ว่าทรงเป็น
พระราชธิดาองค์เล็ก ในพระโอรสพระธิดาซึ่งประสูติร่วมพระชนนีเดียวกัน

อาจมีบางเสียงกล่าวอย่างอคติว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหลงใหล
พระมเหสีองค์นี้ แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา
ถึงพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ลงวันที่ 29 มิถุนายน พุทธศักราช
2441 ส่งจากเมืองบูดาเปสต์ คราวเสด็จประพาสยุโรป ตอนหนึ่งความว่า ".....การที่ฉัน
เขียนหนังสือนี้ ดูเป็นที่เบื่อหน่ายของคนอื่นเต็มที แต่ช่างเป็นโรฉันทงเมีย ไม่ใช่หลง....." ¹⁰

ถ้ายังไม่มั่นใจว่าเป็นเช่นนั้นจริง ได้มีพระราชหัตถเลขาถึง " แม่เล็ก " อีกฉบับหนึ่ง
ว่า

⁹ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ด. หน้า 168

¹⁰ ประยุก สัทธพันธ์. ตามรอยบาทพระพุทธเจ้าหลวง. หน้า 268

".....ตัวฉันเองรู้สึกเป็นนิจว่า เป็นสามีหรือผัวของเมืองไทยได้อยู่กินกันมา
ถึง 30 ปีเป็นเมียเก่าก่อนแม่เล็กนานแต่เพียงอยู่ด้วย 20 ปี ยังคิดถึงกันเกือบ
ตาย นี่เมียเก่าเมียแก่เมียที่เลี้ยงฉันมา ฉันอาศัยเมียฉันอยู่เมียฉันกิน จะไม่
ให้ฉันคิดถึงยิ่งกว่าเมียใหม่อย่างไรได้นอนใจเต้านั่งใจเต้าน นึกถึงทุกคำเข้า
รองลงไปแม่เล็ก หรือจะเป็นกะใจไม่แนกเท่ากันเท่านั้น การเหล่านี้แลที่
ฉันว่าเป็นประโยชน์ที่ฉันมาได้ไปนอกนั้น การที่มาหาแก่นสารอะไรไม่ได้แถม
สนุกสบาย ความใหญ่ความงาม ความมั่งคั่งมั่งมีศรีสุขก็เห็นวามเดียวหายไป
หรือจะจำไปก็เป็นแต่ชู้คานหามเท่านั้น.....

ฉันมีความยินดีนัก ที่เมื่อคืนนี้ฉันไปถึงบ้านสมความปรารถนาแล้ว
แต่ไม่ฝันหรือฝันโกหว่านมาเสียนาน กวนโทโสเต็มที วันขึ้นต้นขึ้นมามอย้ม
ผู้พี่รักของแม่เล็ก

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร. ¹¹

ความสนิทเสน่หาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันทรงเป็นมหา
อัครวิบุรุษเช่นพระองค์ ย่อมจะเพียบพร้อมไปด้วยเหตุและผลอันสมบูรณ์ พระองค์ทรงมีพระสนม
มากมายหลายรุ่น หลายวัย ทั้งเชื้อพระวงศ์และธิดาขุนนางผู้ใหญ่ การที่ทรงปฏิบัติ
สมเด็จพระอัครมเหสีย่อมเป็นที่รับรองกันว่า พระนางต้องมีคุณสมบัติเป็นยอดกัลยาณีอย่างไม่มี
ปัญหา

พระคุณสมบัติที่เด่นอีกประการหนึ่งของพระองค์ ที่พระราชสวามีทรงยกย่องมาก คือ
สุจริตธรรม ¹² ข้อนี้ปรากฏในตอนท้ายแห่งพระราชดำรัสที่พระราชทานในการสโมสรมสนธิบาต
เพื่อประกาศกระแสพระราชดำริและพระราชกำหนดแห่งการเสด็จยุโรป พร้อมทั้งแต่งตั้งผู้
สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ มีว่า

".....เราได้สั่งให้พระอัครราชเทวีรักษาราชการในหน้าที่อันสำคัญยิ่งนี้ด้วย

¹¹ ด. หน้า 269-270

¹² กรมศิลปากร. ล.ด. หน้า 7

การปฏิบัติอธิษฐานน้ำใจให้ตั้งอยู่ในความสัตย์ธรรมอันประเสริฐ ซึ่งเป็นธรรมอันพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ทรงปฏิบัติอธิษฐานในพระราชหฤทัย มิให้อคติทั้ง 4 ประการมาครอบงำในสันดานได้ ให้มีความกรุณาปราณีและตั้งใจทำนุบำรุงทั่วไป ในพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในและสมณพราหมณ์จารย์ ประชาชนทั่วพระราชอาณาจักรและอารีตั้งใจเป็นธรรมต่อชนทั้งหลายอันจะมายังพระนครนี้ และรักษาสัญญาทั้งปวงอันได้ทำไว้แล้วตจฺเร ได้ประพฤติดต่อกันทั้งหลาย 29 ปี มาแล้วนั้น

เราได้หวังใจไว้ว่าด้วยความสุจริตธรรมอันมีอยู่แล้วในสันดานแห่งพระอัครราชเทวีและด้วยความจงรักภักดีที่เธอมีต่อตัวเรา (เธอ) คงจะประพฤติตามที่เราหวังใจไว้และที่เราได้แนะนำนี้ทุกประการ....." ¹³

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งที่พระองค์ทรงมี คือ ความกล้า สิ่งใดที่ทรงเห็นว่าดีแล้วพระองค์มิได้ย่อท้อทวนไหวที่จะสนับสนุนหรือจัดทำขึ้น ทั้งนี้เป็นการนำทางที่ดียิ่งขึ้นสำหรับสตรีเพศซึ่งในสมัยนั้นยังอยู่ในระบอบเก่าอย่างเคร่งครัด พระองค์ทรงเป็นผู้ริเริ่มในการใช้การผูกครองและการพยาบาลอย่างแบบใหม่ ด้วยทรงเล็งเห็นว่าเป็นการปลดปล่อยแก่มารดาและทารกซึ่งเป็นกำลังอันสำคัญของบ้านเมืองในภายหน้า ทรงกระทำไปด้วยความอดสาหัส แม้ว่าจะประสบอุปสรรคนานาประการก็ตาม

พระองค์ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าสามารถบำเพ็ญพระองค์ได้เหมาะสมกับพระราชฐานันดรศักดิ์ ทั้งโดยตำแหน่งหน้าที่ในทางบ้านเมืองและในทางส่วนพระองค์ เป็นที่โปรดปรานต่อพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ความที่ทรงเป็นราชชนนีที่มีพระราชกุมารหลายพระองค์ สมความปรารถนาของพระบรมราชสวามียิ่งนัก จึงกล่าวได้ว่าพระองค์สามารถเอาชนะพระราชหฤทัยของพระบรมราชสวามีอย่างไม่มีข้อสงสัย

1.2 พระราชโอรส พระราชธิดาและพระประยูรญาติ

1.2.1 พระราชโอรส พระราชธิดา

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงเป็นพระมเหสีพระองค์เดียวที่ประสพโชคอันถือเป็นศุภนิมิตแห่งบุญญาธิการ ที่ช่วยส่งเสริมพระบารมีให้ใหญ่ยิ่งขึ้น ด้วยการที่ทรงมีพระราชโอรสและพระราชธิดารวมทั้งสิ้น 14 พระองค์ แม้จะตกลูกเสียบ้างถึง 5 พระองค์ แต่ก็ยังเจริญพระชันษาอยู่ 9 พระองค์ เป็นพระราชโอรส 7 พระองค์ พระราชธิดา 2 พระองค์ ดังนี้¹⁴

1. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงพาหุรัตนดิย ประสูติเมื่อวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2421 สิ้นพระชนม์วันที่ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2430
2. ตกลูกเสียเมื่อวันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2422
3. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ประสูติเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2423 ได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเป็นกรมขุนศรีอยุธยา บรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เมื่อ พ.ศ. 2437 แล้วได้เถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สืบแทนสมเด็จพระบรมชนกนาถเมื่อวันที่ 24 ตุลาคม พ.ศ. 2453
4. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าตรีเพ็ชรอุบลธำรง ประสูติเมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2424 สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2429
5. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้างัฏฐพงษ์กานถ ประสูติเมื่อวันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2425 ได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเป็นกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงเป็นต้นราชสกุลจักรพงษ์
6. ตกลูกเสียเมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2426

¹⁴ อรุณพร สุนทรเวช. ล.ต. หน้า 116

7. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ ประสูติเมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ.2428 สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ.2430
8. ตกเสียเมื่อวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ.2429
9. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิง ประสูติเมื่อวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ.2430 สิ้นพระชนม์ในวันประสูตินั้น
10. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ ประสูติเมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2432 ได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเป็นกรมหลวงนครราชสีมา
11. ตกเสียเมื่อวันที่ 9 เมษายน พ.ศ.2433
12. ตกเสียเมื่อวันที่ 11 มกราคม พ.ศ.2434
13. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ประสูติเมื่อวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ.2435 ได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเป็นกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชย ทรงเป็นต้นราชสกุลจุฑาธุช
14. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ ประสูติเมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ.2436 ได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเป็นกรมขุนสุโขทัยธรรมราชาแล้วได้เถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สืบสันตติวงศ์แทนสมเด็จพระบรมเชษฐา เมื่อวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ.2448 ไม่มีพระราชโอรส-พระราชธิดา

พระองค์ทรงเป็นมารดาที่ดีของบุตร ทรงรับพระราชภาระควบคุมดูแลกวดขันพระ
ราชโอรสและพระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ มีใช้แต่
เฉพาะพระราชโอรสธิดาของพระองค์เองเท่านั้น โดยเฉพาะทรงกวดขันในเรื่องการศึกษา
เล่าเรียนทรงห่วงใยเป็นอย่างยิ่งเพราะมีพระราชประสงค์ที่จะให้พระราชโอรสพระราชธิดา
เป็นผู้มีความสามารถและเล็งเห็นความสำคัญของการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ทรงเห็นว่า
การศึกษาเล่าเรียนนั้นไม่จำเป็นจะต้องเรียนจากหนังสือเสมอไป การได้ออกไปเห็นสิ่งต่าง ๆ
ให้กว้างขวางก็เป็นการเรียนรู้เช่นเดียวกัน ดังข้อความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขา จากพระ
ราชวังบางปะอินถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ วันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ.121 ว่า ".....การที่

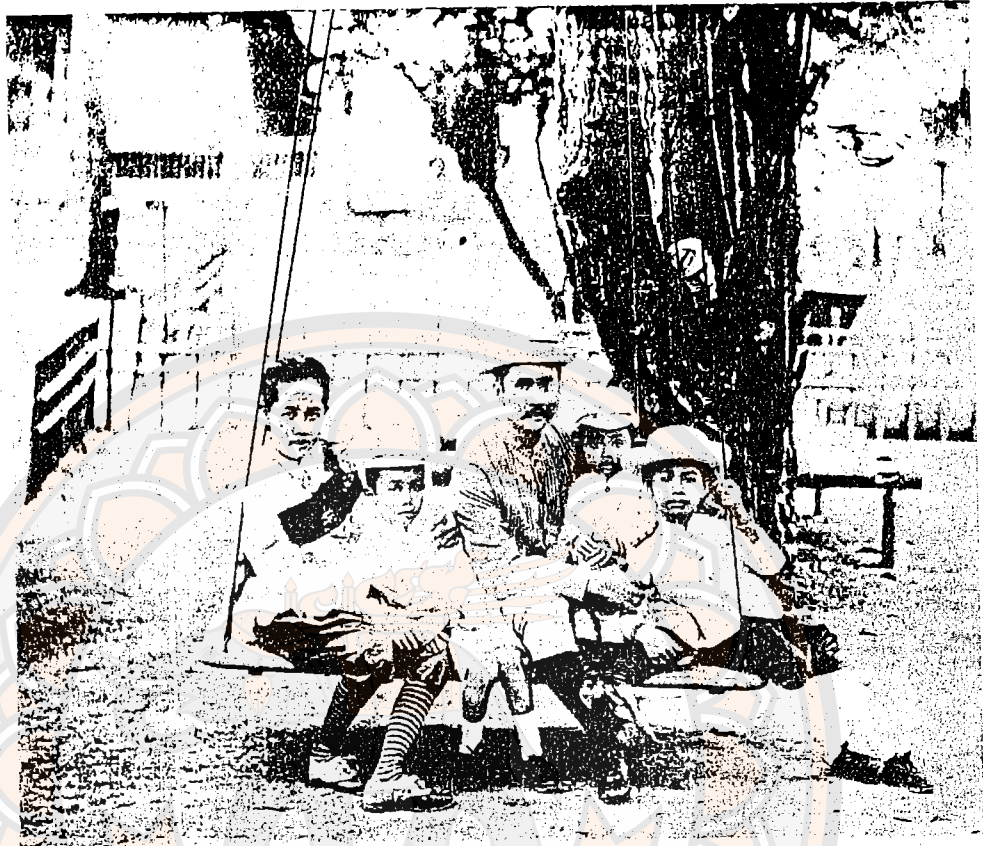
ได้เสด็จมาประทับอยู่ที่นี้ เกรงว่าจะยังอีกช้าวันกว่าจะกลับลูกเด็ก ๆ ที่ขึ้นมาอยู่ที่นี้ ได้หยุดพักการเล่าเรียนถ้าช้าวันไปเกรงว่าจะพากันลืมเลือนไป เสียเวลาเปล่า ๆ ที่ควรจะได้ความรู้ให้ทวีขึ้นไปอีกเพราะฉะนั้นฉันอยากให้เธอจัดครูขึ้นมาสอนที่นี่ได้ จะเป็นการดีกว่าปล่อยให้อยู่นิ่งกันเปล่า ๆ แม้ไม่ได้เขียนก็ได้ไปเที่ยวเตร่ในที่ต่าง ๆ ให้แปลกตาไปบ้างก็จะได้เป็นเครื่องเพิ่มความเห็น ถึงไม่ได้เรียนหนังสือ แต่ได้พบเห็นสิ่งต่าง ๆ ออกไปก็คล้ายกับได้เรียนเพราะเป็นเครื่องเพิ่มความรู้ได้เหมือนกันในสิ่งที่ให้เห็นแปลก ๆ ออกไป....."¹⁵

เมื่อพระราชโอรสทรงพระเจริญวัย สมควรที่จะเสด็จไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ ซึ่งเป็นการเพิ่มความรู้ให้กว้างขวาง ได้มีประสบการณ์ที่จะนำวิชามาใช้เพื่อเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ก็ตัดพระทัยให้เสด็จไป เพื่อความเจริญของชาติบ้านเมืองมากกว่า ดังพระราชหัตถเลขา ถึง พระยาศรีสุนทรหัตถ์ถนัด ฉบับลงวันที่ 5 ธันวาคม ร.ศ.120 ตอนหนึ่งความว่า ".....แลในส่วนฉันก็ได้มีความคิดแลถ้อยคำอันใดที่จะขัดขึ้นทรวงแทนอาลукไว้กับตัวเอง ซึ่งเป็นการรู้ได้แน่ว่าเป็นการขัดกับผลของเขาซึ่งควรจะได้มีได้รับในเวลาต่อไปข้างหน้า..... ธรรมดาตามารดาบุตรซึ่งไม่ปรารถนาที่จะให้ลูกไปไกลจากตัว แม้เพียงชั่ววันหนึ่งก็ไม่พึงปรารถนาอยู่อย่างใดก็ดี แต่ความจำเป็นบังคับใจให้ต้องคิดถึงประโยชน์ ซึ่งจะได้กับตัวลูก ในเวลาที่เจริญขึ้นเป็นประมาณยิ่งกว่าสิ่งอื่น เพราะฉะนั้นฉันจึงไม่ได้มีความคิดที่จะขัดขึ้นในสิ่งที่เห็นถาเข้าใจได้ชัดเจนแล้ว ในผลซึ่งจะมีต่อลูกประการใด จำเป็นต้องตัดสินใจจะลูกไปไกลตัวไม่จำเป็นต้องกล่าวอีกว่าปรารถนาอย่างใด แลทนความคิดถึงซึ่งเป็นธรรมดานั้นไว้ เพราะควรต้องคิดถึงความยาวยิ่งกว่าคิดสั้น....."¹⁶

สมเด็จพระเจ้า ๓ ทรงมีความรักพระราชโอรสอย่างสุดซึ้งซึ่งยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน ทรงเอาพระทัยใส่ในพระราชโอรส ไม่ว่าในยามประทับอยู่ใกล้หรือไกล เมื่อถึงคราวจำเป็นที่พระราชโอรสอยู่ห่างพระองค์ ก็ทรงฝากฝังผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นผู้ดูแลพระราชโอรสอย่างเต็มที่ มิได้มีความถือพระองค์ ซึ่งจะขออภัยเชิญพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึง

¹⁵ ประยูร ลิทธิพันธ์. ล.ด หน้า 469-470

¹⁶ ด. หน้า 471

ภาพประกอบ 1 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงฉายร่วมกับ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชโอรสเมื่อคราวเสด็จประพาสไทรโยค
จังหวัดกาญจนบุรี

1. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
3. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร

พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ฉบับลงวันที่ 25 สิงหาคม ร.ศ.116 ตอนหนึ่งว่า ".....ขอได้เมตตา
ช่วยว่าดักเตือน ในสิ่งที่ผิดอย่าให้เป็นไปได้และแนะนำในสิ่งที่ชอบที่ควร ขอย่าให้เป็นการเดิน ๆ
แลเป็นอย่างทางราชการ ขอให้ว่ากล่าวประหนึ่งว่าลูกหลานอย่าได้มีความเกรงใจกันเลย....."¹⁷

¹⁷ ต. หน้า 472

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ต่อมา ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงเฉลิมพระนามาภิไธยพระองค์เป็น สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีและได้ทรงมอบพระราชภาระให้สำเร็จราชการฝ่ายในสิทธิขาดต่างพระองค์ สมเด็จฯ ๙ จึงทรงช่วยพระภาระของพระราชปิโยรสตลอดมา ทั้ง ๙ ที่ขณะนั้นพระอนามัยของพระองค์ไม่สู้จะสมบูรณ์นักนับแต่ทรงประสบวิโยคทุกข์ เมื่อตอนสิ้นรัชกาลที่ 5

สมเด็จฯ ๙ ทรงมีพระราชนัดดา คือ ¹⁸

1. สมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย
3. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธสิริโสภา ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย
4. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรานนธวิมล ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย

แม้จะทรงดำรงอยู่ในพระอิสริยยศที่มีพระเกียรติบารมีสูงส่งถึงขั้นสมเด็จพระอัครมเหสี แต่ก็ยังทรงยึดมั่นอยู่ในพระราชจริยวัตรอันดีตามราชประเพณี ทรงเคารพเทิดทูนยำเกรงพระบรมวงศ์ชั้นสูงที่ทรงมีพระกรุณาธิคุณมาแต่ในอดีต เมื่อมีปัญหาใด ๆ ก็ทรงถวายนามปรึกษาแล้วปรึกษาหารือคิดเห็น หรือบางครั้งก็มักจะโปรดเกล้าฯ ให้ไปทรงจัดการแทนพระองค์ก็มีบ้าง ซึ่งบรรดาพระบรมวงศ์ดังกล่าวนี้ก็มีอยู่ด้วยกันหลายพระองค์ ซึ่งสมเด็จฯ ๙ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระราชทานพระเมตตาและความใกล้ชิดสนิทสนมอย่างทั่วถึง

สมเด็จพระ ๙ ทรงมีพระเชษฐา พระเชษฐาภคินีและพระอนุชา ร่วมพระชนนี คือ ¹⁹

1. พระองค์เจ้านันทไชย
2. พระองค์เจ้าเทวัญทวยวงศ์ (สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ)
3. พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์ (สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์

พระบรมราชเทวี)

4. พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า)

5. พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฐ์ พระราชบิดาสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7)

1.2.2 พระประยูรญาติ

สมเด็จพระ ๙ ทรงมีพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีสายสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดหลายพระองค์ ซึ่งมีทั้งพระประยูรญาติฝ่ายพระบรมชนกนาถและพระราชชนนี ในที่นี้จะขอกล่าวถึงส่วนหนึ่งในบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในทั้งหลายที่สมเด็จพระ ๙ ทรงมีความสนิทสนมมากเป็นพิเศษ คือ

ก. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ

พระประยูรญาติที่สมเด็จพระ ๙ ทรงใกล้ชิดสนิทสนมมากคือพระองค์เจ้าชายเทวัญทวยวงศ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นพระเชษฐาร่วมพระราชชนนี (ท่านเจ้าจอมมารดาเปี่ยม) ของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระสุพรรณบัฏสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็น กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ ต่อมาได้เลื่อนพระอิสริยยศขึ้นตามลำดับชั้น จนในครั้งหลังสุดได้ทรงดำรงฐานันดรศักดิ์อยู่ในชั้นสูงสุดเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ขัตติยพิกุลสรบดี บรมราชินีศรีพัชรินทรามาตร สโมสรมณเฑาะฏีประสา ฯลฯ เมื่อ พ.ศ. 2459 ในรัชกาลที่ 6 ²⁰ นอกจากนี้เป็นพระเชษฐาที่เจริญพระชนมายุแก่ยิ่งกว่าสมเด็จพระ ๙ ถึง 5 พรรษา ซึ่งนับเป็นพระบรมวงศ์ผู้อาวุโสรุ่นใหญ่ที่พึงเคารพ แล้วสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ

¹⁹ ประยูร สัทธพันธ์. ล.ต. หน้า 465

ยังทรงเป็นผู้ที่ได้รับการเลือกเข้าบริหารพระราชกิจบ้านเมืองอันสำคัญ ๆ ร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาตั้งแต่พระชันษาเพียง 16 ทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในการโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งหน้าที่สำคัญต่าง ๆ ตลอดมา ทั้งในสำนักราชเลขาธิการในพระองค์ ที่ปรีชาราชการต่างประเทศและบัญชาการกรมบัญชากลางแห่งกระทรวงพระคลังมหาสมบัติซึ่งล้วนเป็นหัวใจของการบริหารราชกิจสมัยนั้นทั้งสิ้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปประเทศยุโรป ครั้งแรกและได้ทรงสถาปนาพระอิสริยยศสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ เมื่อ พ.ศ. 2440 นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ก็ได้รับแต่งตั้งให้รวมอยู่ด้วยในคณะกรรมการผู้รักษาพระนคร ที่ปรีชาราชการแผ่นดินด้วย ²¹

ความสัมพันธ์ในทางส่วนพระองค์ที่ควรนับว่าสนิทสนมยิ่งขึ้นเป็นพิเศษนั้น คือ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้ทรงขอติดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ มาทรงอุปการะอยู่ในพระราชสำนักของพระองค์ถึง 4 องค์ คือ หม่อมเจ้าหญิงบรรดาสารสินทิ หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา หม่อมเจ้าหญิงทิพยรัตนประภาและ หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพ ทรงอบรมฝึกฝนทั้งในด้านจริยาวัตรตามขนบประเพณี ควรแก่ราชตระกูลอันสูงส่งพระราชทานความใกล้ชิดสนิทสนมและได้พระราชทานให้ได้รับความเป็นอยู่ในพระราชอุปการะโดยสมศักดิ์ศรี เมื่อองค์ใดเจริญวัยขึ้นสมควรแก่เวลา ก็ทรงจัดพระราชพิธีเกศากัณฑ์สมโภช ตามระบอบโบราณราชประเพณีที่เคยนิยมกันมา

เมื่อสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญในพระราชอิสริยยศยิ่งขึ้น สมเด็จพระกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ผู้เคยปฏิบัติหน้าที่ร่วมรับพระราชภารกิจมาแต่ต้นก็ยังทรงร่วมมือมากขึ้นอีก และได้ทรงดำรงฐานันดรศักดิ์อันสำคัญต่าง ๆ ตลอดมาจนสิ้นรัชสมัย

²⁰ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ด. หน้า 166-167

²¹ กรมศิลปากร. ล.ด. หน้า 10

ข. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์วัฒนวิเศษ

พระนามเดิม คือ พระองค์เจ้าชายสวัสดิโสภณ พระอนุชาร่วมพระชนกชนนีแต่พระองค์เดียวของพระองค์ ซึ่งได้รับสถาปนาขึ้นเป็นกรมหมื่นสวัสดิ์วัฒนวิเศษ ในตอนต้นรัชกาลที่ 5 ต่อมาได้เลื่อนพระอิสริยยศขึ้นในรัชกาลที่ 5-6 ตามลำดับจนในครั้งสุดท้ายทรงดำรงฐานันดรศักดิ์เป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์วัฒนวิเศษ เมื่อ พ.ศ. 2469 ในตอนต้นรัชกาลที่ 7

ในฐานะที่ทรงร่วมพระบรมชนกนาถและพระราชชนนีดังกล่าวจึงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถมาก ทรงมอบให้เป็นพระอภิบาลพิเศษ ติดตามไปดูแลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยเมื่อยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ขณะเสด็จไปทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ ต่อมาเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 5 แล้ว สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับอยู่ ณ พระตำหนักภูญาโท เป็นการถาวร สมเด็จพระบรมยาสวัสดิ์วัฒนวิเศษพร้อมด้วยพระชายาและพระโอรส ธิดา ก็ได้ตามเสด็จไปประทับอยู่ใกล้ ๆ เพื่อถวายความอบอุ่น ไม่ว่าจะทรงพระสำราญหรือประสพไม่ว่าจะเสด็จประพาสทางน้ำหรือทางบก สมเด็จพระบรมราชินีนาถก็มักจะโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมยาสวัสดิ์วัฒนวิเศษติดตามเสด็จด้วยทุกหนทุกแห่ง โดยเฉพาะที่ควรกล่าวคือ พระธิดาองค์สำคัญพระองค์หนึ่งของสมเด็จพระบรมยาสวัสดิ์วัฒนวิเศษ อันมีพระนามว่าหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี²² หรือที่มีพระนามเรียกกันในหมู่คนสนิท ๆ ว่า ท่านหญิงนา สมเด็จพระบรมราชินีนาถได้ทรงรับมาอยู่ในพระอุปการะเลี้ยงดูตั้งแต่เจริญชันษาเพียงสองขวบ ทรงพระกรุณาเอาพระทัยใส่อบรมโดยใกล้ชิด หม่อมเจ้าหญิงพระองค์นี้ปกติก็เจริญด้วยบุคลิกลักษณะงดงามน่ารักมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ต่อมาได้เสกสมรสกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์น้อย สมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ซึ่งต่อมาเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 6 แล้ว ก็ได้เถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปกพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 แห่งราชวงศ์จักรี แล้วได้รับสถาปนาพระอิสริยยศ

²² ส่วิตรี (นามแฝง). พระราชประวัติพระมเหสี-ราชินีไทย. หน้า 135

ขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี

พระราชจริยาวัตรอันงดงามนุ่มนวลในยามปกติ แต่ก็เต็มไปด้วยพระราชบุคลิกภาพอันสง่าและกล้าตัดสินใจพระทัยเด็ดเดี่ยวในยามทรงเผชิญหน้ากับวิกฤตการณ์ ในตอนปลายรัชสมัยของพระองค์ ตลอดจนความมีชดช้อย์มานะที่จะดำรงพระองค์อยู่ในฐานะนักรดักดีอันสูงส่งแต่ลำพังพระองค์เองด้วยดีดังที่เป็นอยู่ตลอดมา หากจะมีผู้ใดบังเกิดความปิติชื่นชมในพระราชจริยาวัตรและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระนางเจ้าพระองค์นี้ ผู้หนึ่งก็น่าจะเป็นสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ผู้ทรงบำเพ็ญพระองค์กล้าหาญเด็ดเดี่ยว มีพระอิริยาบถงามสง่าหาที่เปรียบมิได้เสมือนทรงเป็นแบบฉบับแก่พระราชนัดตามาแต่ยังทรงพระเยาว์นั้นเป็นพระองค์แรก²³

ค. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นผู้ใหญ่ที่ได้เคยรับสนองพระราชเสาวนีย์จากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เพื่อไปจัดพระราชภารกิจส่วนพระองค์บางอย่างนั้น คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ โกลัซติดสนิทสนมอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นพระราชกรณียกิจใด ๆ ที่ต้องปรึกษาหารือก็มักจะปรากฏว่าเสด็จในกรมพระองค์นี้ทรงรอบรู้นำพระทัยไปเกือบทุกสิ่ง โดยเฉพาะในด้านศิลปการตกแต่งต่าง ๆ ทั้งสถานที่ ศิลปวัตถุและการประดิษฐ์ศิลป ทุกราวที่เคยเสด็จประพาสที่ใด ๆ นอกประเทศหรือในประเทศ ก็ได้มีหน้าที่ตามเสด็จคอยรับราชการสนองพระราชประสงค์และมีความเจนจัดในอันจะบริหารพระราชกิจให้เป็นที่เหมาะสม เป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัย จนพระราชทานสมญานามเป็นการภายในพระราชสำนักว่า ท่านตุ๊ก²⁴

อนึ่งเนื่องจากในระหว่างรัชกาลที่ 5 นั้น เสด็จในกรมสรรพสาตร์ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมช่างสิบหมู่ มีสำนักงานอยู่ ณ พระบรมมหาราชวังชั้นในจึงปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมักจะมีพระกระแสรับสั่งปรึกษาหารือและทรงมอบให้อยู่ในดุลพินิจของท่านตุ๊กอยู่เนือง ๆ บรรดาเจ้านายและแม้แต่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรม

²³ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ด. หน้า 173

²⁴ ด. หน้า 174

ราชินีนาถก็โปรดนิยมนับถือความสามารถเสด็จในกรมพระองค์นี้ในทางการช่างด้วย เมื่อได้มีพระประสงค์เกี่ยวกับการสร้างทำเครื่องประดับเพชรนิลจินดาอย่างงดงามจะเป็นสร้างขึ้นใหม่หรือแก้ไขแต่งเดิมที่มีอยู่แล้วอยู่เป็นการประจำแล้ว ก็ทรงพระราชนิพนธ์หัวข้อพระราชประสงค์ออกมา ทรงปรึกษาหารือและมอบให้เสด็จในกรมรับพระราชเสาวนีย์ไปจัดการเกี่ยวกับช่างทองหลวงในการนี้เสมอ ๆ

ง. พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตรจาตุรณ

พระนามเดิม คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าออสการ์นุทิศ ได้เข้ามาประจำตำแหน่งราชองครักษ์ในพระองค์ ประจำราชสำนักสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตรจาตุรณ เนื่องจากทรงเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง ซึ่งสืบสายมาจากสมเด็จพระอนุชาองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกทั้งทรงมีความจงรักภักดีในส่วนพระองค์หมั่นสนองพระเดชพระคุณด้วยวิริยะอุตสาหะอยู่เสมอมิได้ขาด จึงทรงพระเมตตาพระราชทานความอนุเคราะห์พระราชทานโอกาสให้เฝ้าแทนตามเสด็จไม่ว่าจะประพาสในที่ใดก็ให้ทำหน้าที่ถวายความอารักขาเป็นที่วางพระราชหฤทัยเป็นพิเศษได้ทรงรับราชการในตำแหน่งอยู่จนวาระสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นดำรงฐานันดรศักดิ์ในพระนาม พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตรจาตุรณแห่งราชสกุลจักรพันธ์²⁵

พระราชจริยาวัตรอันเปี่ยมไปด้วยพระเมตตาบารมีที่ทรงมีต่อข้าราชการบริพารทั้งหลายอีกทั้งการที่ทรงมีพระราชหฤทัยโอบอ้อมอารีแก่ชนทั้งปวง ทำนุบำรุงให้ได้รับความร่มเย็นเป็นที่พึ่งของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการตลอดจนถึงสามัญชน ย่อมเป็นที่ปรากฏแก่บรรดาข้าทูลละอองธุลีพระบาทอีกทั่วกันว่า ทรงเปี่ยมไปด้วยพระมหากรุณาเมตตาหาที่เปรียบมิได้ พระองค์ต้องสละเวลาและความสุขสำราญส่วนพระองค์ให้แก่ราชการเป็นอันมาก ในคราวรักษาพระนคร พ.ศ. 2440 ซึ่งในสมัยนั้นการปกครองแผ่นดินขึ้นอยู่กับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกอย่าง คือ

²⁵ดู. หน้า 176

ทรงเป็นทั้งพระมหากษัตริย์ทั้งนายกรัฐมนตรี รวมอยู่ด้วยกัน แม้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงตั้งคณะที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการไว้ด้วย แต่ภาระหนักก็ตกอยู่กับพระองค์เป็นอันมาก ซึ่งภาระเหล่านี้พระองค์มิได้เคยศึกษาหรือฝึกหัดมาก่อนเลย นอกจากจะทราบเรื่องอยู่บ้าง โดยที่ เป็นผู้ไว้วางพระราชหฤทัยใกล้ชิดสนิทสนมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ราชการที่ต้องวินิจฉัยก็มีอยู่มาก ไท่ยังงานในด้านสังคมอีกเล่า พระองค์เสด็จประทับในที่ประชุมคณะเสนาบดีเสด็จออกให้ผู้มีราชการเฝ้า เสด็จเป็นประธานในพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งมีมากกว่าในปัจจุบันนี้ ถึงเทศกาลจันทราก็เสด็จไปพระราชทานกฐินหลวง ²⁶

ทุก ๆ วันในเวลาเย็น จะเสด็จลงสวน เพื่อร่วมสนทนากับพระราชวงศ์และข้าราชการฝ่ายใน บางทีก็ทรงน้ำในสระ โปรดให้ช่างสตรีเข้าไปถวายพระรูป เพื่อส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อให้เป็นที่ประจักษ์ในพระราชหฤทัยว่า ทางนี้มีความสุขสำราญอยู่ด้วยกัน ครั้นค่ำลงก็ทรงพระอักษรอยู่จนดึก เพราะนอกจากหนังสือราชการที่ทรงวินิจฉัยโดยลำพังแล้ว ยังมีลายพระราชหัตถ์ส่งไปทูลเกล้า ฯ ถวายอยู่แทบจะทุกวัน ในระหว่างที่แทนพระองค์อยู่นี้ ได้ทรงจัดการเรื่องต่าง ๆ ขึ้นใหม่มา เช่น วางระเบียบในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ต้องทรงรับภาระอันหนักอยู่เป็นเวลาถึง 8 เดือนเศษ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จคืนสู่พระนครแล้ว ก็มีการสมโภชรับเสด็จต่อมาอีกเกือบจะทุกวันเป็นเวลา รวม 2 เดือนซึ่งพระองค์ทรงมีส่วนเสด็จไปร่วมด้วยเสมอ จึงมีผลทำให้พระอนามัยเสื่อมโทรมลงอย่างหนักต่อมาถึงกับประชวรอยู่นาน เวลาต่อมาแม้พระอาการประชวรจะคลายลง แต่พระอาการบรรทมหลับยาก ก็ยังคิดพระองค์อยู่ตลอดมา ในระยะเวลา 6-7 ปี ของปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมิได้เป็นเช่นก่อน ๆ นี้ ²⁷

²⁶ กรมศิลปากร. ล.ต. หน้า 10

²⁷ ต. หน้า 11

1.3 สมเด็จพระนันทปิตลวงสวรรคต

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 นั้นแล้วสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ต้องทรงประสมหาวิปโยคทุกข์ในการที่ต้องทรงสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ จนมีพระอาการประชวรด้วย พระโรคทางพระทัยและทางประสาทอย่างแรง ดังปรากฏในคำบันทึกของพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ผู้อยู่ในที่เฝ้าพระอาการประชวรหนักของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่โดยใกล้ชิด และได้เห็นเหตุการณ์ตอนที่เสด็จสวรรคตไว้ว่า

".....บรรดาฝ่ายในและฝ่ายหน้าทั้งหมด ล้มกลิ้งเป็นลมไปตามกันด้วยความ เศร้าโศกาดูอย่างสิ้นเหลือ ข้าพเจ้า (พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ นพไกรฤกษ์) ต้องวิ่งลง ไปตามหมอนขึ้น ไปแก้ท่านที่ประชวรพระวาโยเป็นการใหญ่และต้องเชิญ เสด็จสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ขึ้นพระเก้าอี้ห้ามกลับ ไปส่งส่วนสีกุดเพราะ ประชวรพระวาโยแล้วทรงชักกระตุกด้วย....."²⁸

ด้วยเหตุนี้ตั้งแต่นั้นมาพระองค์จึงต้องทรงมีแพทย์คอยรักษาพยาบาลอยู่ตลอดเวลาทั้ง กลางวันและกลางคืน ซึ่งล้วนเป็นแพทย์แผนปัจจุบันที่มีความรู้ความสามารถชั้นยอดของประเทศไทย ในสมัยนั้น แต่ผู้ที่ได้รับหน้าที่สนองพระยุคลบาทเป็นแพทย์หลวงประจำพระองค์เป็นระยะเวลา นานถึง 10 ปีนั้น คือ นายพลตรี พระยาดำรงแพทยาคม (ยวด วีระไวทยะ) อดีตนายแพทย์ ใหญ่ทหารบกซึ่งได้ถวายความจงรักภักดีอยู่ตลอดเวลาตราวันสุดท้ายแห่งชีวิต

นับแต่วันที่ได้เข้าเฝ้าถวายการตรวจรักษาครั้งแรก พระยาดำรงแพทยาคมได้ถวาย การรักษาพยาบาลด้วยความจงรักภักดีอย่างเต็มสติกำลังความสามารถ ไม่ว่าจะเป็นเสด็จประพาส ทางบก-ทางเรือ หรือเสด็จไปประทับแรมชนบทที่ใด จังหวัดใด นายแพทย์หลวงผู้นี้ก็ตาม เสด็จไปคอยสนองพระยุคลบาทตามตำแหน่งหน้าที่โดยใกล้ชิดไม่เคยขาดและไม่เคยเบี่ยงหน้าหรือ ท้อถอยแต่อย่างใด ไม่ว่าจะเป็นเวลากลางวันหรือกลางคืน ถ้ามีพระอาการประชวรหรือมี

²⁸ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ต. หน้า 391

อะไรผิดปกติแม้แต่บ่อย ก็จะมีเข้าไปถวายการรักษาทันที มีความอดทนอย่างเยี่ยมยอด ไม่เคยยอมทอดทิ้งเจ้านาย ก่อนที่จะมั่นใจว่าพระองค์ทรงปลอดภัยเป็นอันขาด

หลายครั้งที่พระองค์ท่านทรงมีพระอาการไข้เพราะเหตุต่าง ๆ พระยาดำรงแพทยาคุณ ก็ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ จากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เข้าเฝ้า เพื่อกราบบังคมทูลพระอาการให้ทรงทราบ ขณะเดียวกันก็พระราชทานข้อปรึกษาหารือเกี่ยวกับการที่จะถวายการรักษาพยาบาล อันถือเป็นความไว้วางพระราชหฤทัยอย่างพิเศษ ซึ่งนายแพทย์หลวงผู้นี้ก็ได้นำของพระราชดำรัส และปฏิบัติตามพระบรมราชโองการเสมอมา ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณไว้วางพระราชหฤทัยมากเพียงใด จะเห็นได้จากการที่ทรงมีพระราชดำรัสแก่พระยาดำรงแพทยาคุณ เป็นการส่วนพระองค์ว่า ".....ขอให้จำไว้ว่า การที่ฉันไว้วางใจให้เป็นแพทย์ประจำรักษาพยาบาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงเป็นสมบัติอันล้ำค่าที่สุดของฉันเช่นนี้ ก็เพราะฉันมีความมั่นใจว่า หมอไทยคงจะรักดีสุดจิตใจต่อเจ้านายยิ่งกว่าหมอฝรั่งเป็นแน่ จึงจะขอข้าพเจ้าให้บอกไว้เสมอว่า ฉันได้มอบความรับผิดชอบในการอภิบาลรักษาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยเฉพาะถ้าหากหมออื่น ๆ จะเข้ามาถวายหยูกยา การรักษาอย่างใด ๆ จะต้องได้รับความเห็นชอบร่วมกันกับพระยาดำรงด้วยก่อน ไม่ว่าจะเป็นหมอไทย หมอฝรั่งมาจากไหนก็ตาม....."²⁹

พระมหากรุณาธิคุณที่พระราชทานความไว้วางพระราชหฤทัยดังกล่าวนี้เป็นพลังกายและพลังใจ ให้พระยาดำรงแพทยาคุณปฏิบัติงานตามหน้าที่ต่อไป จนเป็นที่ปรากฏว่า แม้จะรับราชการมานานหลายปีก็ไม่เคยขาดเฝ้าตามเวลากำหนดหรือช้ากว่า เวลาหรือเจ็บป่วยจนลาพักราชการเลยจนวันเดียว

พระยาดำรงแพทยาคุณได้รับราชการมาด้วยความเรียบร้อย ไม่เคยมีความบกพร่องผิดพลาดในการสนองยุคลบาททางด้านวิชาการแพทย์หรือในด้านความประพฤติเลย แต่ในต้น พ.ศ. 2462 ได้เริ่มรู้สึกตนเองว่า สุขภาพไม่ดีพอที่จะรักษาราชการตามหน้าที่ต่อไปได้ จึงกราบบังคมทูลลาพักผ่อนเพื่อรักษาสุขภาพสักระยะหนึ่ง แต่ปรากฏว่าท่านได้ถึงแก่อนิจกรรมไปโดยกะทันหันด้วยโรคปัจจุบัน ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2462 ³⁰

-0417-
30 SEP 2008

431123

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ แต่เดิมนั้นทรงมีพระชนมายุ
คุณหมื่นขุนยาศตราและสังคมศาสตร์
ดีมาก ต่อมาได้ทรงบรรทมหลับยาก ประชวรบ้างเป็นครั้งเป็นคราว แต่มีพระอาการมากขึ้น
ด้วยพระราชหฤทัยเศร้าโศกในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต
จึงไม่ทรงพระสบายเหมือนแต่ก่อน ดังได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นและถึงแม้ว่าจะได้ทรงพระอุตสาหะ
รักษาพระองค์อย่างยิ่งและมีแพทย์อย่างดีที่สุดที่จะรักษาพยาบาลได้แล้ว พระอาการก็มีแต่ทรง
และทรุดพระกำลังลงทุกปี มีพระโรคพาธประจำพระองค์ คือ ประชวรพระโรคพระวัณโรค
อีกเสบเรื้อรัง พระบิณฑบาตก็มีน้ำตาด้วย (เบาหวาน) ³¹ เป็นเหตุให้ประชวรอยู่เนือง ๆ
ครั้นเมื่อพระชนมายุครบ 4 รอบล่วงแล้ว ก็ยังมีพระอนามัยอ่อนแอลง การรักษาพยาบาลก็
ได้ผลเพียงแต่ประคับประคองไว้เท่านั้น ในที่สุดถึงขนาดทรงพระดำเนินโดยลำพังพระองค์เอง
ไม่ได้แล้วทรงประชวรไข้จับซึ่งเป็นทีวิตกกันมากแต่แล้วกลับฟื้นได้ จนครั้งสุดท้ายทรงพระประชวร
ไข้เพียงวันเดียวแต่มีพระพิษแรงจัด พระกำลังซึ่งอ่อนแออยู่แล้วไม่สามารถทนได้ จึงเสด็จสวรรคต
ที่ พระราชวังพญาไท ณ วันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ. 2462 ตรงกับวันจันทร์ เดือนสิบ แรม 11 ค่ำ
ปีมะแม เอกศก จุลศักราช 1281 เป็นปีที่ 10 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้อัญเชิญพระบรมศพมาสู่พระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบรมวงศานุวงศ์
และข้าราชการผู้ใหญ่ ได้ถวายสักการะสรงน้ำพระบรมศพ ที่พระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร แล้ว
เชิญพระบรมโกศแห่ไปประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและมีประกาศให้ประชาชนชาวไทย
ไว้ทุกข์ถวาย จนกว่าจะเสร็จการถวายพระเพลิง ระหว่างนั้นได้มีการพระราชกุศลถวายตาม
บูรพราชประเพณี ครั้นถึงวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2463 จึงได้เชิญพระบรมศพไปสู่พระเมรุมาศ
กลางท้องสนามหลวงและถวายพระเพลิง แล้วเชิญพระบรมอัฐิไปประดิษฐานบนพระที่นั่งจักรี
มหาปราสาท ส่วนพระศรีราชนครนั้น บรรจุในพระบัลลังก์ของพระสัมพุทธพรรณี (รัชกาลที่ 5)
ในพระอุโบสถวัดราชธรรมาวาส กรุงเทพมหานคร ฯ

สมเด็จพระพันปีหลวงกับการจัดตั้งสถานศึกษาสำหรับกุลสตรี

เป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่าสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงใฝ่พระราชหฤทัยในด้านการศึกษามิเพียงแต่ทรงมีพระปรีชาสามารถเป็นอย่างอัศจรรย์ยิ่ง แม้พระองค์ไม่เคยมีโอกาสดำเนินการศึกษาเล่าเรียนมากเท่าสตรีในสมัยปัจจุบันก็ตาม แต่กล่าวกันว่า พระองค์ทรงมีพระปัญญาเฉียบแหลมมาแต่ยังทรงพระเยาว์ แต่บางทีก็ดื้อมาก เช่น เวลาทรงพระอักษรก็ไม่ยอมทรงอ่านดัง ๆ เลย พระอาจารย์อ่านถวายไปเท่าใด ท่านก็ทอดพระเนตรตามไปเลย ๆ พระอาจารย์ไม่อาจทราบว่าจะสามารถทรงได้เพียงไหน จึงต้องไปร้องทุกข์ต่อเจ้าจอมมารดา ครั้นเจ้าจอมมารดาทูลต่อว่า ก็ตรัสว่า " จันท่านได้แล้ว " เจ้าจอมมารดาบังคับให้ทรงอ่านให้ฟัง ก็ได้จริงดังที่ตรัสมา¹

พระองค์ทรงมองเห็นการณ์ไกลและเพียบพร้อมไปด้วยขัตติยมานะ อุตสาหะอันแรงกล้า จึงช่วยให้เข้าพระทัยซาบซึ้งในสรรพวิชาการ แม้มีโอกาสอ่านเขียนบ้างก็ทรงจดจำได้แม่นยำจนเพิ่มพูนความรู้ ก้าวหน้ายิ่งกว่าพระบรมวงศ์รุ่นเดียวกันเป็นอันมาก นอกเหนือจากความพยายามในอันที่จะทรงฝึกฝนพระองค์เอง ด้วยการหมั่นทบทวน หมั่นไต่ถามและตรึกตรองเป็นอย่างดี ยังมีพระนิสัยโปรดทางศิลปวรรณกรรมเป็นพิเศษ ด้วยทรงเจริญรอยตามพระยุคลบาทสมเด็จพระบรมราชสวามีได้เกือบจะเท่าทันกัน ถึงขนาดทรงนิพนธ์โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ได้อย่างถูกต้องไพเราะ ทั้ง ๆ ที่ปกติมีค้อยโปรดทรงพระอักษรเท่าไรนัก นอกจากลายพระหัตถ์ที่ทรงเขียนได้ตอบพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตามเสด็จประพาสยุโรป หรือทรงมีถึงผู้อื่นเป็นการส่วนพระองค์ พระปรีชาสามารถในทางกวีนี้ ยิ่งปรากฏพระราชนิพนธ์เป็นพระราชอนุสรณ์อยู่บนพระบรมฉายาลักษณ์ ที่ทรงฉายร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วย

¹ กรมศิลปากร. เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชินี
ในรัชกาลที่ 6 และ รัชกาลที่ 7. หน้า 2

พระราชโอรสทั้ง 5 พระองค์

ภาพประกอบ 2 พระบรมฉายาธิสัณห์ ซึ่งมีความในพระราชหัตถเลขาว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เขียนที่ประเทศอิตาลีปัจจุบันอยู่ในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทบูรพาภิมุข

- จากซ้าย 1. สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ
2. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ กรมโอรสาธिरาช สยามมกุฎราชกุมาร
4. สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
5. สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ
6. สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก
7. สมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชะ

ทรงบรรยายข้อความด้วยบทโคลงพระราชนิพนธ์ที่เผยแพร่พระฤทธิของพระองค์ไว้ ณ
เบื้องใต้พระบรมฉายาลักษณ์ นี้ว่า

" พระรูปบรมนารถเจ้า	จอมสยาม
เบญจราชโอรสทรม	สวาทล้น
ปราโมทย์กมลยาม	ยลรูป นั้ นอ
ไรโรศสร้างไตรภน	ทุกข์พินใหม่เสมอ " ²

พระบรมฉายาลักษณ์นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ
ให้ส่ง ไปให้ช่างผู้มีฝีมือชาวอิตาลีแกะเขียนขยายขึ้นด้วยสีน้ำมันขนาดใหญ่มาก แล้วประดิษฐานไว้
บนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทบุรพารามิขหรือที่มื่อเรียกโดยเฉพาะว่า พระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์*
ซึ่งยังคงประดิษฐานงามเป็นสง่าอยู่จนปัจจุบันนี้

2.1 มุลเหตุที่ทรงจัดตั้งสถานศึกษาสำหรับกุลสตรี

ด้วยความสนพระทัยในการศึกษาศิลปวรรณกรรม จึงทรงพระราชดำริว่า อันความ
เจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติบ้านเมืองนั้น จะบรรลุผลสำเร็จได้ก็ย่อมขึ้นอยู่กับการศึกษาของ
ประชาชนทั้งหญิงชาย ทรงประจักษ์แจ่มชัดแล้วว่าความเฉลียวฉลาดของมนุษย์มีมูลฐานมาจาก
การศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงเห็นว่าสตรีไทยในสมัยนั้นยังล้าหลังบุรุษเป็นอันมาก สถานศึกษา

²อุทุมพร สุนทรเวช. พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรม
ราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. หน้า 90

*พระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์ เป็นพระที่นั่งที่สร้างต่อเนื่องกับท้องพระโรงกลางพระที่นั่ง
จักรีทางด้านตะวันออก เคยเป็นที่ประทับชั่วคราวของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
อยู่ระยะหนึ่งเมื่อตอนแรกสร้างใหม่ ๆ ต่อมาเมื่อได้สร้างพระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร ขึ้น
เป็นที่ประทับถาวรแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตัดแปลงเป็นห้องสำหรับพระราชทานเลี้ยงในงาน
ต่าง ๆ จึงเรียกว่า ห้องโถ๊ะ

ของสตรีไทยในสมัยที่ล่วงมาแล้วนั้น ยังเป็นเพียงความผันอันเลื่อนกลาง ประชาชนทั่วไปไม่นิยมให้กุลธิดาของตนได้เล่าเรียนเขียนอ่าน เพราะเกรงเกรงไปว่าจะนำความรู้ที่ได้ร่ำเรียนมานั้นไปใช้ในการ " เล่นเพลงยาว " อย่างดีที่สุด ก็คือ เพียงให้อ่านออกเขียนได้ก็เป็นการเพียงพอแล้ว ไม่ได้มองเห็นประโยชน์ของการศึกษาเป็นแก่นสารแต่ประการใด³ ดังนั้นสตรีจึงขาดผู้จุดหนุนชักนำให้มีโอกาสได้รับสิทธิทางการศึกษาเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงมีพระราชเจตนาจะใคร่เปิดโอกาสให้สตรีไทยได้รับความรู้ อันเป็นทางก้าวไปสู่ความมีอารยธรรม เทียบเท่าสตรีในต่างประเทศบ้าง โดยทรงแนพระราชทัยว่าผู้มีสติปัญญาย่อมจะช่วยเป็นกำลังจรรโลงประเทศชาติให้เจริญขึ้นในอนาคตได้

2.2 การดำเนินการจัดตั้งสถานศึกษาสำหรับกุลสตรี

สมเด็จพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จำนวนหนึ่งจัดตั้งโรงเรียนสตรีขึ้นทรงพระกรุณาฯรับเป็นองค์อุปถัมภ์ พระราชทานเงินเดือนครู ค่าอาหารครูและค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ในตอนต้น มีการจ้างครูมาจากประเทศญี่ปุ่นเป็นพิเศษสำหรับสอนภาษาอังกฤษและการช่างฝีมือ โรงเรียนนี้เดิมเปิดขึ้น ณ ตึกมณณนักษฎางค์และถนนจักรเพชร ต่อกัน ที่ตำบล ปากคลองตลาด ได้ทำการสอนเป็นปฐมฤกษ์ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2447 พระราชทานนามว่า โรงเรียนราชินี⁴ ได้พระราชทานโครงการศึกษาไว้คือ ให้นักเรียนได้มีความรู้ทางการฝีมือสำหรับสตรี ให้สามารถประกอบอาชีพได้ ทางหนังสือก็ให้มุ่งทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ให้อ่านออกเขียนได้ ทั้งให้มีการอบรมศีลธรรมจรรยาตามแบบประเพณีนิยม ทั้งนี้ทรงมอบให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารคือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รับพระราชภารกิจไปจัดทำ

³ ประยูร ลิทธิพันธ์. ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวง. หน้า 270

⁴ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ศ. หน้า 92-93

ต่อมาไม่นานโรงเรียนนี้ได้ย้ายมาอยู่ที่ตึกริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้คลองหลอด ทำข้าง
วังหน้า ถนนพระอาทิตย์ อาจารย์ใหญ่ในขณะนั้น คือหม่อมเจ้าหญิงมณฑารพ พระธิดากรมหมื่นราช
ศักดิ์สมโสธร ขณะเดียวกันพระองค์ก็ได้ทรงส่งครูสตรีที่เตรียมจะเข้าเป็นครูรุ่นต่อไปนั้น ให้ออกไป
ศึกษาวิชาในด้านต่าง ๆ เพิ่มเติม เช่น การดนตรี การฝีมือและภาษาอังกฤษ ณ ประเทศญี่ปุ่น
อีกหลายคน* จนถึง พ.ศ. 2449 โรงเรียนจึงได้ย้ายอีกเป็นครั้งที่สอง โดยพระองค์ได้ขอ
พระราชทานให้โรงเรียนราชินีได้มารวมอยู่ ณ สถานที่โรงเรียนสุ่มทาลัยเดิม ที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างอุทิศ เป็นพระราชอนุสรณ์แด่อดีตสมเด็จพระนางเจ้าสุทธา
กุมารีรัตนพระอรรคมาลี⁵ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแซมและสร้างเสริมให้ดีขึ้น
เดิมเรียกกันว่า โรงเรียนราชินีสุ่มทาลัย รับนักเรียนทั้งประจำและไปกลับ

โรงเรียนราชินีในระยะนี้ได้มีครูจากโรงเรียนวังหลังของหม่อมไคลล์เข้ามาเป็นครู
ผู้ช่วยจนเมื่อ พ.ศ. 2450 หม่อมเจ้าหญิงมณฑารพทรงลาออกไป พระองค์จึงทรงส่งหม่อมเจ้า
หญิงนิจิตรจิราภา พระธิดาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เข้า
มาเป็นอาจารย์ใหญ่ มีหลักสูตรการสอนและระเบียบจากกระทรวงศึกษาธิการ** ซึ่งขณะนั้น
เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี*** เป็นเสนาบดี

พระบรมราชโองการอันนับว่าได้รับผลสำเร็จดีเป็นอย่างมาก โรงเรียนราชินีได้รับ
ความนิยมอย่างกว้างขวาง มีเจ้านายพระบรมวงศ์ ข้าราชการต่าง ๆ พาคนส่งบุตรหลาน
เข้าเรียนจนล้นหลาม พระองค์เองก็ทรงส่งพระนัดดาและข้าหลวงในพระราชสำนักเข้าเป็น
นักเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์อีกมากมายหลายรุ่น โรงเรียนราชินีสมัยนั้นมีชื่อเสียงมาก ทั้งใน

* ครูที่ได้ศึกษา ณ ประเทศญี่ปุ่นนั้น ได้แก่ คุณหญิงภรตราชา (ขจร อิศรเสนา)
คุณหญิงผดุงวิทยาเสริม (เหรียญ พลังกูร) คุณหญิงวิทยา (อ่อง เทพหัสดินทร์)

⁵ ธีธัญญ์ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระนางเจ้าเรือล่ม. หน้า 459

* กระทรวงศึกษาธิการ เดิมเรียกว่า กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ

** เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี สมัยนั้นยังเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์

ด้านการศึกษาอบรมและในด้านการสมาคมชั้นสูง นับเป็นโรงเรียนที่เด่นที่สุดไม่มีโรงเรียนใด
เสมอเหมือน ในตอนหลังยังได้ครูที่มีความรู้ความสามารถทางภาษาและดนตรีเพิ่มเข้ามาอีก คือ
ครูวรรณ วาระศิริ ซึ่งสำเร็จการศึกษาวิชาภาษาและดนตรีมาจากประเทศยุโรป

วิทยาเขตที่ทรงบริจาคร้างนี้เป็นพระราชกรณียกิจที่บังเกิดคุณประโยชน์มหาศาลอันมวล
สตรีไทยพึงสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นอย่างสูง นอกจากนั้นยังได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์
เพิ่มเติม ขยายการศึกษาของกุลสตรีให้ก่อตั้งโรงเรียนสตรีขึ้นอีกหลายแห่ง ทั้งในกรุงเทพ ฯ
และต่างจังหวัด เช่น โรงเรียนเสาวภา เปิดเมื่อ พ.ศ.2449 โรงเรียนวิเชียรมาตุ จังหวัดตรัง
เปิดเมื่อ พ.ศ.2460 โรงเรียนราชินีบูรณะ จังหวัดนครปฐมเปิดทำการสอน เมื่อ พ.ศ.2461
โรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เปิดเมื่อ พ.ศ.2462 โรงเรียนสภา
ราชินี จังหวัดตรัง เปิดเมื่อ พ.ศ.2475^๑

โรงเรียนเหล่านี้ได้เป็นบ่อเกิดความรู้ของกุลสตรี ผลิตครูบาอาจารย์ที่เรียนสำเร็จ
ออกมามากมายหลายรุ่น และเป็นสถานการศึกษาที่ยั่งยืนอันวยสรววิชาแก่สตรีไทยทุกสาขา
ตลอดมาจนทุกวันนี้

นอกจากทรงเฝ้าพระทัยในด้านการศึกษาแผนกเล่าเรียนเขียนอ่านดังกล่าวมาแล้ว
พระองค์ยังทรงสนพระทัยในงานช่างศิลป์ต่าง ๆ อันเป็นงานฝีมืออีกด้วย ทรงคัดเลือกเจ้านาย
เชื้อพระวงศ์และข้าราชการฝ่ายในรุ่นเก่าที่มีความรู้ ให้เข้ามารับการฝึกหัดงานช่างฝีมือและ
แกะสลักผักผลไม้ ตามวิธีที่นิยมกันในราชสำนักมาแต่สมัยโบราณ ในการนี้ได้มีเชื้อพระวงศ์รุ่น
อาวุโสชั้นหม่อมเจ้าหญิงที่ยังเรียกกันว่า "เจ้าครอก" กับอดีตเจ้าจอมรุ่นเก่าที่มีวัยสูงอายุ หาก
แต่ยังมีความชำนาญสามารถทั้งปฏิบัติงานและเป็นครูหลายท่านเข้ามาอยู่ในพระอุปการะ
ทรงชุบเลี้ยงให้มีที่อยู่กิน มีเบี้ยหวัดเงินปี มีเกียรติสมฐานะ คนใดมีฝีมือดีก็ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้มีหน้าที่ควบคุมดูแลงานหลวงและอบรมฝึกสอน ถ่ายทอดวิชาให้แก่ผู้เรียนให้ได้รับ
ความรู้ความชำนาญ เพื่อจะสามารถประดิษฐ์งานได้ตามแบบที่ทรงพระดำริให้สำเร็จงดงามตาม
พระราชประสงค์ พระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยในการที่จะใช้ฝีพระหัตถ์ประกอบพระปรีชาสามารถ

ในอันที่จะทรงดัดแปลงการฝีมือนั้น ๆ ให้ดัดแปลงใหม่พิสดารด้วยพระองค์เอง ได้อย่างแยบคายยิ่ง ความชำนาญในฝีมือหัตถ์ของพระองค์นั้น เป็นที่นิยมเลื่องลือและมักจะทรงแสดงให้ปรากฏอยู่เนือง ๆ จนเป็นที่รู้จักกันดี เช่น จะมีผลงานฝีมือหัตถ์ของพระองค์ในทางศาสนาต่าง ๆ ซึ่งมักจะทำได้เป็นเยี่ยมอยู่เสมอ ๆ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ซึ่งขณะนั้นมีพระชันษาเพียง 10 พรรษา ได้บันทึกไว้ในสมุดจดหมายเหตุรายวันของพระองค์ ทรงชมเชยงานดอกไม้ของพระองค์ สมัยที่ยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ที่ทรงจัดถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บนพระมทมนเพียรสถาน ไว้ว่า

".....ตื่นเช้าสอง โมงนาน กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ ได้คิดโคลงถวายเสด็จนำ* บทหนึ่ง ในโคลงนั้น คือ เสด็จนำกับพวกเจ้าจอม จะร้อยดอกไม้แต่ง "ในที่** ถวายทูลกระหม่อม***" วันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2431 บทโคลงที่ทรงนิพนธ์ถวาย

".....พระนางเจ้ากัณฑ์	นารี
ทรงจัดร้อยมาลี	หลากหลาย
เพื่อฉลองพระคุณมี	มากมาย แล้วนัย
เฉลิมพระยศท่านไท่	ธิดาเจ้าจอมวัง....." 7

อีกคราวหนึ่งทรงบันทึกไว้ตอนที่มีงานเลี้ยงรับรองพระราชอาคันตุกะต่างประเทศซึ่งแสดงถึงการที่สมเด็จพระบรมราชินีนาถโปรดการจัดดอกไม้สดอยู่มากกว่า ".....วันนั้นบนฐาน

* เสด็จนำ คือสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ

**ในที่ คือ พระที่นั่งอมรพิมานมณี พระวิมานสำหรับเข้าที่พระบรมมหาราชวัง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

*** ทูลกระหม่อม คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

7 อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ต. หน้า 99

มากเพราะอำชดักลิ่วไปจะมากุลลา มีดินเนอร์ด้วย คำทูลหม่อมทรงเครื่องเต็มยศรับอำชดัก เลี้ยง
โต๊ะแล้วขึ้นกินน้ำชาที่ห้องน้ำเงิน เสด็จนำทรงแต่งห้องรับแขกแรงมาก มีดอกไม้นานด้วย...."^๑
ยังมีงานฝีมือที่นับได้ว่างดงามหาได้ยาก คือ การประดิษฐ์ดอกไม้บานาชนิดเป็นเครื่องประทับใน
งานพระราชพิธีต่าง ๆ การตกแต่งดอกไม้สดประดับในงานพระเมรุพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว และมาลัยสวมคอมาพระที่นั่ง ที่พระบรมรูปนิยมหาราชานุสรณ์พวงแรกอันงดงาม
ล้วนเป็นข้อพิสูจน์ให้เห็นพระราชนิสัยทางศิลปวิทยาการสำหรับชัตติยราชประเพณีแห่งกุลสตรีอย่าง
แท้จริง ที่ทรงมีมาแต่ในพระปณิธานจะหาผู้เสมอเหมือนได้โดยยาก

สมัยหนึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเล่นเครื่องโต๊ะและ
ถ้วยปั้นซึ่งเป็นของดีมีราคาส่งมาจากประเทศจีน นิยมเล่นกันในบรรดาเจ้านายพระบรมวงศ์และ
ขุนนางข้าราชการผู้ใหญ่ ตลอดจนพ่อค้าผู้มีทรัพย์ ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดการประกวดขึ้นหลายครั้ง
รวมทั้งของหลวงเข้าประกวดด้วย ในการส่งเข้าประกวดนั้นแต่ละโต๊ะที่จะเข้าประกวดจะต้องมี
เครื่องครบ คือ มีชิ้นเครื่องถ้วยปั้นและเครื่องประกอบให้ครบถ้วน มีสีสรรพและลวดลายเป็น
ของชุดเดียวกัน โดยเฉพาะที่สำคัญยิ่งอีกอย่างหนึ่ง คือ จะต้องมีผ้าหน้าโต๊ะพื้นแพรเงิน ปักไหม
ลายทองแบบต่าง ๆ ให้เข้าชุดกับเครื่องโต๊ะที่จะประกวดนั้นด้วย ถ้าผ้าหน้าโต๊ะใดสวยงามถูก
แบบและมีมือเด่นเป็นเยี่ยม เจ้าของโต๊ะก็ชนะประกวดได้รางวัลตามลำดับชั้น สุดแต่คณะกรรมการ
การจะพิจารณาคัดสิน

ในครั้งนั้นสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถมีพระประสงค์จะได้ผ้าหน้าโต๊ะให้งาม
เข้าชุดกับเครื่องโต๊ะหลวง จึงทรงยืมคนปักไหมฝีมือดีคนหนึ่งเข้ามา โดยทรงทราบว่า ชื่อ สวง
เป็นบุตรพระชลธารวินัยฉัย (ขุน ชลานุเคราะห์) เจ้ากรมคลอง เคยฝึกฝนงานปักสะตัง
มาจาก เจ้าครอกถนอม โดยพระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ พระอัครชายาเธอ ทรงขอยืมตัวมา
จากท่านเจ้าจอมพร้อม (รัชกาลที่ 4) มารดาเลี้ยง แล้วนำเข้าเฝ้าพระองค์ เพื่อให้ทำการปัก
ถวาย ปรากฏว่าผ้าหน้าโต๊ะที่สวงเป็นผู้ปักถวายนั้นชนะที่ 1 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

ปณฺธุลลล สุกฤษฏศรณ. สมเด็จพระบรมโสดาธิราชสยามมกุฎราชกุมารแห่ง

เจ้าอยู่หัวและพระบรมราชินีนาถ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าเฝ้า ทรงชมเชยว่ามีฝีมือดี แล้วพระราชทานเงินรางวัล 1 ชั่ง สมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงปรารภว่าจะใคร่ได้ตัวสงวนไว้เป็นข้าหลวงรับราชการในพระองค์ต่อไป แต่สงวนตั้งใจจะเรียนวิชาพยาบาลและผดุงครรภ์ที่เป็ดขึ้นใหม่อีกแผนกหนึ่งของ "โรงศิริราชพยาบาล" ⁹ หลังจากสำเร็จการศึกษาแล้วก็ได้ทรงพระกรุณาให้มีหน้าที่คอยดูแลรักษาบรรดาเจ้านายพระบรมวงศ์และข้าหลวงที่เกิดเจ็บป่วยขึ้นในวังหลวงทั่วไป ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ให้มีบรรดาศักดิ์เป็นคุณหญิงสงวนและโปรดให้ส่วยตามความรู้ความสามารถอยู่เนื่อง ๆ

ทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่าคำกล่าวที่ได้มีผู้ใหญ่มากมายว่า พระองค์ทรงมีพระราชนิสัยหันไปทางศิลปหัตถกรรมอย่างยอดเยี่ยมนั้นเป็นจริง พระองค์ทรงสามารถออกแบบการช่างฝีมือได้แทบทุกชนิดถ้าเป็นพระราชดำริออกแบบใหม่แล้ว จะทรงควบคุมอย่างจริงจังจนเป็นผลสำเร็จอยู่เสมอ ทรงใช้ความพยายามอย่างสูงจนกว่าจะประสบผลสมพระราชประสงค์

ภัยอันยิ่งใหญ่ที่ผจญเมืองไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือภัยจากลัทธิล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจและรัฐประชาสโนบายของไทยก็คือ การยอมประนีประนอมอย่างมีเกียรติ ยอมเสียส่วนน้อยเพื่อรักษาส่วนใหญ่ไว้ ¹⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จประพาสยุโรป เพื่อศึกษาสภาพความเจริญของชาวตะวันตก ¹¹ เป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศชาติเพื่อให้เป็นที่รู้จักของนานาประเทศ พระองค์ก็ทรงเจริญรอยตามพระยุคลบาท ด้วยการเริ่มปรับปรุงการศึกษาเพื่อยกระดับสภาวะสตรีไทยให้ก้าวหน้าสตรี

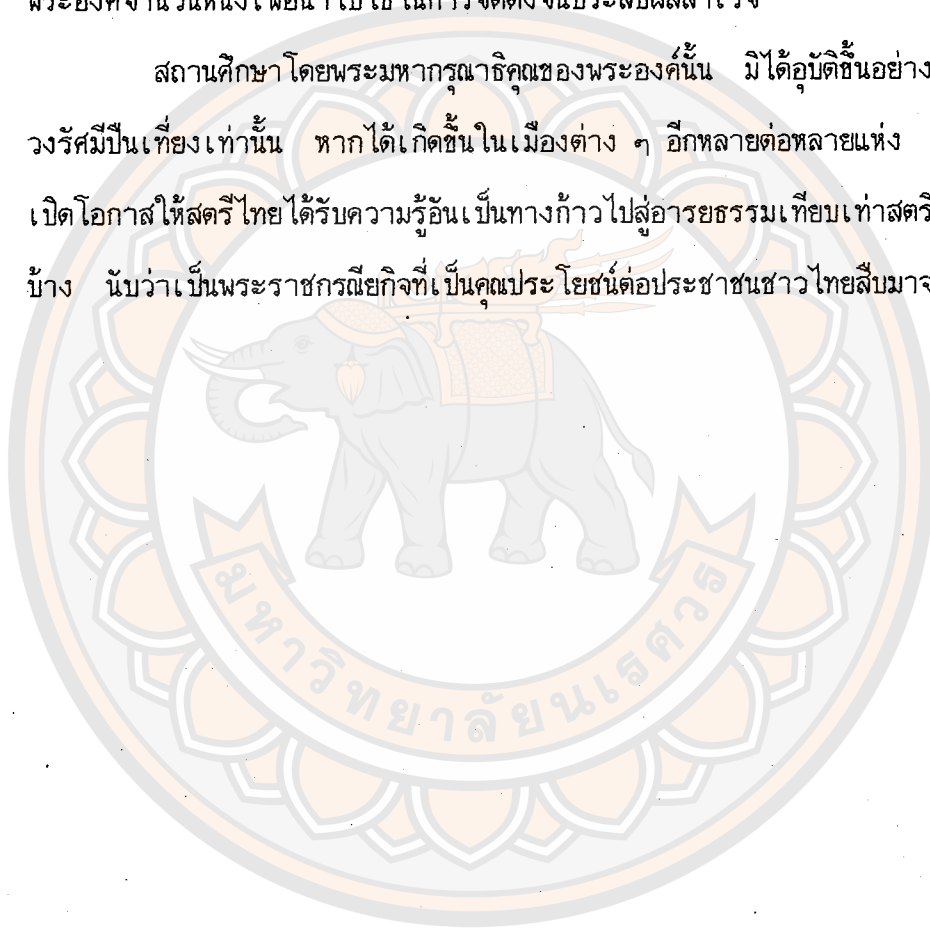
⁹ สุจริต ถาวรสุข. พระราชประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 189

¹⁰ คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ "ความรักของพระพุทธเจ้าหลวง" ยุทธโกษ. ปีที่ 99 ฉบับที่ 1 ตุลาคม-พฤศจิกายน-ธันวาคม 2533 หน้า 14

¹¹ สถาพร ชำนิประศาสน์. "การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจัด," เรียงความขอพระเกียรติสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 146

ในนาชาติ และทรงเป็นผู้ดำเนินการวิวัฒนาการหลายสิ่งหลายอย่างด้วยพระองค์เองอย่างกล้าหาญ
จริงจัง ด้วยทรงแน่วพระทัยว่าสตรีนั้นถ้าได้มีโอกาสเรียนรู้ถึงขั้นจิตใจเจริญพอ ก็ย่อมช่วยชาติ
บ้านเมืองได้เช่นเดียวกับบุรุษทั้งยังอาจเป็นกำลังสนับสนุนให้บุรุษทำการบรรลุผลสำเร็จในทางที่ดี
ได้ยิ่งขึ้น จึงได้ทรงดำเนินการจัดตั้งสถานศึกษาสำหรับสตรีขึ้น โดยทรงสละพระราชทรัพย์ส่วน
พระองค์จำนวนหนึ่งเพื่อนำไปใช้ในการจัดตั้งจนประสบผลสำเร็จ

สถานศึกษาโดยพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์นั้น มิได้อุบัติขึ้นอย่างแคบ ๆ ภายใน
วงรัศมีปิ่นเที่ยงเท่านั้น หากได้เกิดขึ้นในเมืองต่าง ๆ อีกหลายต่อหลายแห่ง ทั้งนี้เพื่อเป็นการ
เปิดโอกาสให้สตรีไทยได้รับความรู้อันเป็นทางก้าวไปสู่อารยธรรมเทียบเท่าสตรีในต่างประเทศ
บ้าง นับว่าเป็นพระราชกรณียกิจที่เป็นคุณประโยชน์ต่อประชาชนชาวไทยสืบมาจนกระทั่งปัจจุบัน

สมเด็จพระพันปีหลวงกับการแพทย์และการสาธารณสุข

3.1 ด้านการแพทย์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นระยะเวลาที่ประเทศไทยกำลังพัฒนาประเทศให้เท่าเทียมนานาชาติอย่างเร่งรีบ การจัดตั้งโรงพยาบาลก็อยู่ในโครงการส่วนหนึ่งแห่งการมุงพัฒนาบ้านเมือง เนื่องจากพระองค์ท่านได้ทรงทราบและรู้เห็นกิจการแพทย์แบบใหม่ของมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทย ซึ่งแต่เดิมการรักษาพยาบาลจะกระทำได้โดยอาศัยการสังเกต ความชำนาญอันได้รับการบอกเล่า สืบต่อมาเป็นที่ตั้ง¹ ก่อนหน้าที่จะมีการตั้งโรงพยาบาลอย่างถาวรขึ้นนั้น ได้มีการจัดตั้งโรงพยาบาลชั่วคราวมาแล้ว คือ ในปี พ.ศ. 2424 ได้เกิดอหิวาตกโรค (ท้องร่วง) ระบาดขึ้นในเขตกรุงเทพมหานครครั้งใหญ่² มีประชาชนเจ็บป่วยล้มตายเพราะโรคนี้อย่างรวดเร็ว ด้วยการแพทย์และสาธารณสุขของไทยสมัยนั้นยังมิได้มีหลักการในทางป้องกันอย่างแท้จริง ไม่มีแพทย์พยาบาลหรือสถานท่อย่างโรงพยาบาลในสมัยปัจจุบัน ดังนั้นจึงระบาดแพร่ออกไปอย่างน่าวิตก จนถึงกับเรียกชื่อโรคนี้ตามความเชื่อในสมัยนั้นว่า "โรคห่า" ซึ่งหมายถึง การตายคราวละมาก ๆ³

¹ พิชาย วัฒนา. ความเป็นมาของการแพทย์เมืองไทย. หน้า 31

² สุจริต ถาวรสุข. พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 176

³ อุทุมพร สุนทรเวช. พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชินีพันปีหลวง. หน้า 108

3.1.1 การจัดตั้งโรงพยาบาล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ชักชวนเจ้านายข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ให้ตั้งโรงรักษาอหิวตไคศน์ตามวังและบ้าน เพื่อช่วยเหลือบรรเทาทุกข์แก่ประชาชน จึงได้มีการตั้ง โรงพยาบาลชั่วคราวขึ้น ที่ตำบลวังหลังริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งธนบุรี ⁴ โรงพยาบาลชั่วคราวนี้ได้เลิกกลับไปเมื่ออหิวตไคศน์สงบลง แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปณิธานอันแน่วแน่ ในการที่จะทรงจัดตั้งโรงพยาบาลขึ้นในบ้านเมืองให้สมกับเป็นประเทศที่ได้รับการพัฒนาแล้ว

ดังนั้นในปี พ.ศ.2429 จึงได้มีการจัดตั้ง โรงพยาบาลถาวรขึ้น ตามพระราชดำริของพระองค์ท่าน ซึ่งทรงมีพระราชปราชญ์มานานแล้ว ดังปรากฏตามพระราชหัตถเลขาลงวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ.2431 ตอนหนึ่งว่า

".....โรงพยาบาลนี้ได้คิดมาช้านาน อยากจะให้มันขึ้นได้ในทันใด แต่การนั้นไม่สำเร็จไปได้ตลอด จนได้ตั้งใจและออกปากอยู่เนือง ๆ ว่าถ้าตายจะขอแบ่งเงินพระคลังข้างที่เป็นส่วนหนึ่งมอบไว้สำหรับใช้ในการโรงพยาบาล และสั่งไว้ขอให้จัดการให้ได้สำเร็จดังประสงค์ ถ้ายังมีชีวิตอยู่ก็คิดจัดการให้มันขึ้นจงได้และจะอุดหนุนการโรงพยาบาลด้วยทุนรอนส่วนหนึ่ง ไม่ชักเงินที่เป็นส่วนมรดกซึ่งกำหนดว่าจะให้มันมาใช้ และมีอำนาจที่จะใช้เงินแผ่นดินได้อยู่ ก็จะใช้เงินแผ่นดินเป็นรากเงาของการโรงพยาบาลบ้างตามสมควร....." ⁵

การก่อสร้างโรงพยาบาลนั้นใช้พื้นที่หลวง ซึ่งอยู่ทางธนบุรี ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและในระหว่างจัดสร้างอยู่นั้น พระองค์ต้องสูญเสียพระราชโอรสพระองค์ที่ 5 ในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี (พระยศในขณะนั้น) คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า

⁴ ด.

⁵ อวย เกตุสิงห์. "เจ็ดสิบสองปีศิริราช สำนึกความคลี่คลายโดยสังเขป,"

ศิริราชกฤณท์ ทรงเสียพระทัยมาก ทรงดำริว่า

".....ภายหลังเกิดวิบัติเคราะห์ร้าย ลูกซึ่งเป็นที่รักตาย เป็นที่สลดใจด้วย
การรักษาเจ็บไข้ เห็นแต่ว่าลูกเราซึ่งพิทักษ์รักษาเพียงนี้ ยังได้รับความทุกข์
เวทนาแสนสาหัส ลูกราษฎรที่อนาถาทั้งปวงจะได้รับความลำบากทุกขเวทนา
ยิ่งกว่านี้ประการใด ยิ่งทำให้มีความความปรารถนาที่จะ ให้มีโรงพยาบาล
ขึ้น....." ๖

เมื่อพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าศิริราชกฤษณ์ ๗
พระเมรุ ท้องสนามหลวงแล้ว ซึ่งพระเมรุในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีพระบรมราชโองการให้สร้างด้วยไม้จริงอย่างดีเป็นพิเศษ เมื่อเสร็จงานพระราชพิธีพระศพแล้ว
ก็ให้รื้อเอาไม้พระเมรุทั้งหมดนั้นไปสร้างโรงพยาบาลขึ้น ๗ บริเวณเดียวกับที่เคยจัดเป็น
สถานพยาบาลชั่วคราวนั้น โดยตั้งเพียงแห่งเดียวก่อน แล้วค่อยคิดขยายให้แพร่หลายออกไป⁷
โปรดเกล้า ฯ พระราชทานแก้อัฐิ โต๊ะและเครื่องใช้อื่น ๆ อันจำเป็นแก่โรงพยาบาลและ
พระราชทานเงินอันเป็นส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าศิริราชกฤษณ์ อีก
จำนวน 56,000 บาท⁸ เพื่อสร้างตึกสำหรับสอนวิชาแพทย์ขึ้นในโรงพยาบาลนี้

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี พระราชมารดาของสมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าศิริราชกฤษณ์ ได้ทรงพระราชดำริว่า ".....ในงานพระเมรุครั้งนั้น
จะทรงเกื้อกูลแก่โรงพยาบาลที่จัดตั้งขึ้นใหม่แทนงานกุศลสาธารณะ ซึ่งพระองค์ท่านทั้งสองได้เคย
ทรงบำเพ็ญมาในงานพระเมรุครั้งก่อน ๆ จึงได้ทรงชักชวนแนะนำแก่ผู้ประสงค์จะช่วยงานพระเมรุ
ให้ช่วยในการจัดตั้งโรงพยาบาลด้วย ทำให้มีผู้ร่วมโดยเสด็จพระราชกุศลในครั้งนั้นเป็นอันมาก

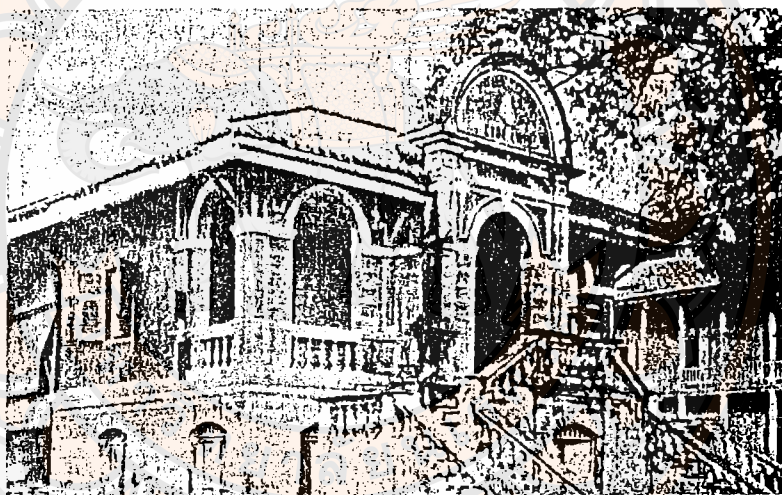
^๖ บัญชา แก้วเกตุทอง. การปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. หน้า 64

⁷ สุจริต ถาวรสุข. ล.ต. หน้า 178

⁸ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ต. หน้า 109

การสร้างโรงพยาบาลก็สำเร็จด้วยได้รับความอุดหนุนในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ ด้วยเหตุดังนี้....."⁹

ในปี พ.ศ. 2430 มีการฉลองรัชกาลสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย พระบรมราชินี อังกฤษ ประชาชนอังกฤษที่อยู่ในกรุงเทพฯ ฯ ประสงค์จะสร้างสิ่งอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติต่าง ประการเห็นว่า ควรจะช่วยสร้างโรงพยาบาลที่รัฐบาลตั้งขึ้นใหม่ จึงพากันเรียกรอเงินมาให้ พยาบาลให้สร้างตึก "วิคตอเรีย" ขึ้นภายในโรงพยาบาล (ต่อมาตึกหลังนี้ได้ถูกรื้อเสีย ปัจจุบัน คือ บริเวณสนามตอนหน้าพระรูปสมเด็จพระราชบิดารัชกาลปัจจุบัน)¹⁰

ภาพประกอบ 3 ตึกวิคตอเรีย ตึกที่ประชาชนอังกฤษที่อยู่ในกรุงเทพฯ ฯ ร่วมกันเรียกรอเงินสร้างขึ้นเป็นตึกหลังแรกของ "โรงศิริราชพยาบาล" (ปัจจุบันถูกรื้อเสียแล้ว)

โรงพยาบาลนี้ได้เปิดทำการเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2431 โดย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปทรงทำพิธีเปิดและพระราชทานนามว่า

⁹ สุจริต ภาวรสข. ล.ด. หน้า 188-189

¹⁰ ด. หน้า 190

"ศิริราชพยาบาล" หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า โรงศิริราชพยาบาล ¹¹ โดยมีพระเจ้านั่งยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ เป็นอธิบดี

จากก้าวแรกแห่งวิวัฒนาการของการแพทย์แผนตะวันตก ซึ่งดำเนินการอย่างช้า ๆ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2424 อันเป็นปีที่ริเริ่มการสร้างโรงพยาบาลขึ้นในประเทศไทยนั้น ต่อมา โรงพยาบาลได้รับความก้าวหน้าและความนิยมจากประชาชนมากขึ้น ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวว่า ".....คนทั้งหลายเห็นคุณของโรงพยาบาลแล้ว พอเปิดโรงพยาบาลที่ไหน ก็มีคนไข้ไปให้รักษาไม่ต้องชวนช่วยหาคนไข้เหมือนแต่แรก....." ¹²

3.1.2 กำเนิดโรงเรียนแพทย์แห่งแรกในประเทศไทย

ใน พ.ศ. 2432 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนแพทยากร ซึ่งต่อมา คือ โรงเรียนราชแพทยาลัย ¹³ ขึ้นในบริเวณเดียวกันกับ "ศิริราชพยาบาล" เป็นโรงเรียนแพทย์แห่งแรกในประเทศไทย ในการจัดตั้งครั้งแรก มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ ต้องการหาหมอสำหรับประจำโรงพยาบาลมิให้ต้องลำบากในการจัดหา และเห็นว่าหมอไทยแต่ก่อนมาเรียนวิชาโรคด้วยวิธีใช้ยา ไม่ได้เรียนด้วยวิธี "ตัดผ่า" (surgency) จะเพิ่มวิชานั้นแก่หมอไทย ¹⁴ จึงได้ให้สร้างตึกเรียนขึ้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา หน้าโรงพยาบาลศิริราช รับสมัครนักเรียนที่จะเรียนวิชาแพทย์อายุ 18 ปีขึ้นไป ¹⁵

¹¹ บัญชา แก้วเกตุทอง. ล.ด. หน้า 67

¹² สุจริต ถาวรสุข. ล.ด. หน้า 198

¹³ "การเสด็จพระราชดำเนินเปิดโรงเรียนราชแพทยาลัย," ราชกิจจานุเบกษา. 17.

หน้า 614

¹⁴ สุจริต ถาวรสุข. ล.ด. หน้า 198

¹⁵ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ด. หน้า 109

โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมใด ๆ โรงเรียนนี้ได้เป็นต้นเค้าที่มาของคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาลในปัจจุบัน

ในปี พ.ศ. 2435 สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงพระราชปรารภว่า ".....ประเทศยังไม่มีแพทย์ตุงครรภ์ที่มีความรู้อย่างแท้จริง การคลอดบุตรจึงมีอันตรายอยู่มาก....." ¹⁶ ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์ให้ตั้งสถานฝึกหัดวิชาตุงครรภ์โดยตั้งขึ้นบริเวณสถานที่แห่งเดียวกับโรงพยาบาลศิริราช สำหรับเป็นสถานศึกษาวิชาพยาบาลและตุงครรภ์ของสตรี อันเป็นพระราชดำริที่ทรงมุ่งหมายจะให้สตรีไทยได้เรียนรู้กว้างขวางขึ้น เริ่มเปิดทำการสอนเมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2439 ตั้งหลักสูตรวิชาไว้กำหนด 3 ปี ปรากฏว่าครั้งแรกมีนักเรียนเข้าเรียนเพียง 14 คน

พระองค์ทรงเป็นผู้ริเริ่มใช้ในการตุงครรภ์และการพยาบาลแบบใหม่ ในคราวประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ เมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2431 เลิกการบรรทมเปลิง (อู่ไฟ) ซึ่งใช้กันมาแต่สมัยโบราณ ต่อมาก็เกิดความนิยมค่อย ๆ เลิกตามกัน พระองค์ทรงพระราชดำริเห็นว่า ประชาชนทั้งหลายยังไม่อาจเลิกลี้วิถีเก่าได้จนกว่าจะมีการพยาบาลและตุงครรภ์แบบใหม่เพียงพอ ¹⁷

ในระหว่างปี พ.ศ. 2440 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสยุโรปนั้น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถซึ่งได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ได้ทรงพระกรุณาเฝ้าพระทัยใส่ด้วยทรงเห็นว่าวิชาแพทย์และตุงครรภ์มีความจำเป็นแก่ชีวิต และอำนวยความสะดวกมาก จึงโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างอาคารสถานที่สำหรับสอนวิชาแพทย์เพิ่มขึ้นที่ ศิริราชพยาบาล ในการที่พระองค์ได้ทรงส่งเสริมให้ขยายสถาบันการแพทย์ พยาบาล ตุงครรภ์ ขึ้นนั้นทรงต้องสละพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์

¹⁶ ประยูร ธลิพนธ์. สารานุกรมสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 483

¹⁷ กรมศิลปากร. เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

จ่ายเป็นเงินเดือนสำหรับนายแพทย์มีชันนาวิถึงเดือนละ 800 บาท¹⁸ นอกจากนั้นบรรดานักเรียนทั้งหมดที่เข้ามาศึกษาวิชาแพทย์ผดุงครรภ์อยู่ในตอนแรก ก็ได้รับพระราชทานเงินเดือน สำหรับเป็นค่าใช้จ่ายอีกเดือนละ 12 บาท โดยเป็นค่าอาหารให้แก่สถานพยาบาลเสีย 7 บาท จ่ายให้นักเรียน 5 บาท และมีเบี้ยเลี้ยงอีกเดือนละ 7 บาท นักเรียนเหล่านี้เรียกว่าเป็น "นักเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์" ถ้าเรียนครบ 3 ปี แล้วยังสอบไม่ได้ก็คงให้เรียนต่อไป แต่ถ้าสอบได้เป็นผู้ช่วยแพทย์จะได้รับพระราชทานเงินเดือน 25 บาทถึง 40 บาท ตามลำดับความรู้ ความสามารถ และหน้าที่¹⁹

ในคราวแรกเปิดการศึกษามีผู้มาสมัครรวม 40 คน แต่ศึกษาอยู่จนสำเร็จวิชาแพทย์เพียง 15 คนเท่านั้น เมื่อเรียนจบตามหลักสูตร ก็พระราชทานเครื่องมือเครื่องใช้เป็นรางวัลอันด้วยความปรารถนาอันแรงกล้าที่จะให้โรงเรียนการผดุงครรภ์นี้ได้ดำเนินการเป็นผลสำเร็จและเพื่อให้มีคณนิยมมาตลอดบุตรมากขึ้น จึงได้โปรดให้ประกาศแก่คนทั้งหลายให้ทราบในคุณประโยชน์ของการผดุงครรภ์แบบใหม่นี้ ให้อ้างพระนามด้วยว่า พระองค์เองก็ได้ทรงใช้อยู่เสมอ²⁰ และเมื่อหญิงคนใด เข้าไปคลอดบุตรในโรงพยาบาลและใช้วิธีแบบใหม่นี้ ก็พระราชทานเงินทำขวัญ 4 บาท* พร้อมทั้งเบาะและผ้าอ้อมแก่ทารกด้วย 1 ชุด เพื่อชักจูงคนทั้งหลายให้เกิดความนิยม เพราะในสมัยนั้นความนิยมในการรักษาพยาบาลแบบใหม่นี้มีน้อยนัก โรงพยาบาลยังต้องใช้แพทย์แผนโบราณร่วมอยู่ด้วย ในหลักสูตรของโรงเรียนแพทย์ก็ต้องมีวิชาแพทย์แผนโบราณอยู่ด้วยต่อมาอีกนาน

ครั้นวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2443 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ก็ได้เสด็จมาทรงเปิดโรงเรียนราชแพทยาลัยที่ปรับปรุงเสริมสร้างขึ้นใหม่ แล้วได้พระราชทานประกาศนียบัตรแก่นักเรียนแพทย์

¹⁸ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ต. หน้า 111

¹⁹ ด.

²⁰ กรมศิลปากร. ล.ต. หน้า 12

* เงิน 4 บาท ครั้นนั้นมีค่าเป็นเงินเดือนได้เดือนหนึ่ง

และนักเรียนผดุงครรภ์ที่สอบได้สำเร็จวิชาตามหลักสูตร ผู้ที่สอบได้คะแนนเป็นที่หนึ่งและได้รับพระราชทานประกาศนียบัตรจากพระหัตถ์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ก็คือ สงวน ชลานุเคราะห์²¹ ข้าหลวงที่เคยปักผ้าหน้าโต๊ะถวายนั้นเอง นอกจากจะได้รับประกาศนียบัตรและได้รับพระราชทานแจกกระเป๋าคู่มือสำหรับการผดุงครรภ์แล้ว ท่านผู้นี้ยังได้รับพระราชทานเข็มพระปรมานไธยเสาวภาทองลงยาในฐานะเรียนดีเป็นพิเศษด้วย นามโรงเรียนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่า "ราชแพทยาลัย" * นั้นเป็นมงคลนามอย่างยิ่ง มีความหมายว่า โรงเรียนแพทย์แห่งนี้เป็นโรงเรียนแพทย์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

3.1.3 การตั้งสภาอุณาโลมแดง

ในปี พ.ศ.2463 (ร.ศ.112) ได้เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเรื่องเขตแดนที่ฝั่งแม่น้ำโขง ถึงกับมีการสู้รบกันขึ้น เนื่องจากฝรั่งเศสส่งเรือรบเข้ามาทำการปิดปากอ่าว จะบีบบังคับชาติไทย ครั้งนั้นปรากฏว่าทั้งทหารและราษฎรได้รับบาดเจ็บล้มตายเป็นอันมาก สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระอิสริยยศในฐานะสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ได้ทรงมีพระเมตตาห่วงใยต่อความทุกข์ยากเจ็บป่วยของทหารและประชาชน และสตรีไทยในสมัยนั้นพากันมีความเห็นว่า น่าจะมีองค์การขึ้นลักษณะการหนึ่งเพื่อช่วยบรรเทาทุกข์แก่ทหารและประชาชนทั่วไป จึงได้นำความกราบบังคมทูล สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) ขอให้ทรง

²¹ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ต. หน้า 113

* ราชแพทยาลัย นามนี้หายไปเมื่อรวมโรงเรียนนี้เข้ากับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยใน พ.ศ.2460 ครั้นถึงงานฉลองครบรอบ 60 ปีศิริราช ศิษย์เก่าและประชาชนได้เรียไร่เงินกันสร้างหอประชุมขึ้นและขอพระราชทานชื่อหอประชุมนี้ว่า หอประชุมราชแพทยาลัย เพื่อรักษามงคลนามนี้ให้อยู่คู่ศิริราชตลอดไป

เป็น "ชนผู้บำรุง" ²² ในการจัดตั้งองค์การนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบก็พอพระราชหฤทัยในความคิดนี้ เพราะเป็นการกุศลตามแบบอย่างประเทศที่พัฒนา แล้ว ดังนั้นเมื่อมีเงินทุนพอสมควร จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตั้งสมาคมการกุศลขึ้น โดยมีนามว่า "สภาอุณาโลมแดง"²³ ขึ้น นอกจากจะได้รับพระราชทานให้อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์แล้ว สภาอุณาโลมแดงยังมีเจ้านายฝ่ายในชั้นสูงและสตรีผู้ทรงเกียรติมาดำรงตำแหน่งที่สำคัญ ๆ อาทิ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีทรงเป็น "สภาชนนี" สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ทรงเป็น "สภานายิกา" พระองค์แรก งานสำคัญ

ภาพประกอบ 4 สภากาชาดสยามในอดีต

²² กระทรวงศึกษาธิการ. ประวัติศาสตร์ชาติ. หน้า 3

²³ เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่น ๆ (รวบรวม) "แจ้งความด้วยเรื่องหญิงชาวสยามร่วมความคิดกันออกทุนทรัพย์ตั้งทานสถานสำหรับชาติขึ้น ชื่อว่า สภาอุณาโลมแดงแห่งชาตีสยาม," ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 14. หน้า 156-172

ของสภาอุณาโลมแดง คือ จัดส่งเครื่องยา อาหาร เสื้อผ้าและเครื่องใช้ต่าง ๆ ไปช่วยบำรุง
ทหารในสนามรบ ²⁴ ซึ่งสภาอุณาโลมแดงได้จัดทำเป็นผลดีตราบจนการสู้รบได้ยุติ

การดำเนินการจัดตั้งสภาอุณาโลมแดงขึ้นสำหรับเป็นศูนย์กลางบรรเทาทุกข์ช่วยเหลือผู้
เจ็บป่วย สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ทรงเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงชักชวน
พระบรมวงศานุวงศ์และรวบรวมบรรดาผู้ใจบุญทั้งหลายร่วมกำลังกาย กำลังใจและกำลังทรัพย์
เข้ามาร่วมกันบริหารงานนี้ จนได้รับผลสำเร็จสมพระราชประสงค์ สภาอุณาโลมแดง ได้ทำ
ประโยชน์อันยิ่งใหญ่ให้แก่ประเทศชาติ ได้ช่วยบำบัดทุกข์ความเจ็บไข้ให้แก่ทั้งทหารและพลเรือน
เป็นกำลังร่วมมือในยามที่บ้านเมืองเกิดวิกฤตการณ์อย่างดียิ่ง

กิจการของสภาอุณาโลมแดงระงับหยุดลง เมื่อกรณีพิพาทได้เสร็จสิ้นไปแล้วแม้จะเป็น
พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จะให้ปรับปรุงสภาอุณาโลมแดง
ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยมั่นคง เพื่อจะได้เข้าเป็นสมาชิกของสากลชาติก็ตามแต่กิจการของสภา
ก็ยังคงซบเซาอยู่เป็นเวลานาน ที่กลับฟื้นมาอีกในระยะหลังก็เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังดำรงตำแหน่งพระบรมโอรสาธิราช ฯ เสด็จกลับจากการศึกษาใน
ประเทศอังกฤษ ผ่านมาทางประเทศญี่ปุ่น ได้เสด็จทอดพระเนตรโรงพยาบาลกาชาดญี่ปุ่น ทำให้
ทรงพระดำริว่า ถ้าได้จัดโรงพยาบาลของกาชาดขึ้นบ้างในเมืองไทย ก็จะเป็นประโยชน์แก่บ้าน
เมืองมากมาย ²⁵ ฉะนั้นเมื่อสมเด็จพระราชบิดาเสด็จสู่สวรรคาลัย พระองค์จึงได้ทรง
บริจาคทรัพย์ร่วมกับทุนของสภาอุณาโลมแดงที่มีอยู่สร้าง โรงพยาบาลขึ้นในที่ดินส่วนพระองค์แล้ว
โปรดเกล้า ฯ ชื่อนามตามพระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทรมหาจุฬาลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า "โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์" เพื่อเป็นอนุสรณ์ให้พระราชบิดา ²⁶
และให้โรงพยาบาลนี้เป็นของสภากาชาดสยาม เมื่อปี พ.ศ. 2457 ชื่อ สภาอุณาโลมแดง และ
สภากาชาด นี้เรียกปะปนกันตลอดมาแต่เมื่อมีโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์แล้ว ชื่อ สภาอุณาโลมแดง

²⁴ กระทรวงศึกษาธิการ. ล.ด. เล่ม 7

²⁵ ธีระวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 189

²⁶ กระทรวงศึกษาธิการ. แนวพระราชดำริแก่รัชกาล. หน้า 219

ก็สูญเสียไปคงใช้กันแต่ สภาภาษาสยาม หรือ สภาภาษาไทย ตามชื่อประเทศที่เปลี่ยนจากสยาม เป็นไทยมาจนบัดนี้

สภาภาษาสยาม หรือ สภาภาษาไทย เป็นองค์การที่มีวัตถุประสงค์ในการช่วยรักษาพยาบาลผู้ป่วยไข้และบาดเจ็บในเวลาสงครามและในยามสงบ ทำการบรรเทาทุกข์ในเหตุการณ์สาธารณภัยแก่มนุษยชาติทั่วไป โดยไม่เลือกชาติชั้นวรรณะ เพศ วัยหรือลัทธิศาสนา หรืออุดมคติ ในทางการเมืองของผู้ประสบภัย คือ ยึดหลักมนุษยธรรมเป็นที่ตั้ง²⁷ เช่นเดียวกับสภาภาษาสากลในนานาอารยประเทศ มีสถานที่เป็นสำนักงานบริหารอยู่ ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ตำบลศาลาแดง กรุงเทพฯ ฯ

แม้ว่าสภาภาษาไทยจะได้เริ่มขึ้นมาเป็นเวลานานและได้ดำเนินงานช่วยเหลือบรรเทาทุกข์ให้แก่ผู้ป่วยไข้โดยทั่วไป อันเป็นการกุศลอย่างใหญ่หลวงมาแล้วก็ตาม แต่กรรมการภาษาระหว่างประเทศและสันนิบาตสภาภาษา ซึ่งเป็้องค์การกลางของงานภาษาสากลก็หายอมรับรองสภาภาษาไทย ให้เข้าเป็นสมาชิกของสากลภาษา ทั้งนี้เพราะองค์การที่กล่าวนั้นได้กำหนดคุณสมบัติของสมาคมภาษาที่จะรับรองให้เป็นสมาชิกได้ไว้หลายอย่าง ที่สำคัญที่สุดก็คือ จะต้องเป็นสมาคมการกุศลจริง ๆ และจะต้องเป็นอิสระไม่ขึ้นตรงกับรัฐบาล การที่ต้องระมัดระวังกันมากเช่นนี้ด้วยเป็นเพราะ สภาภาษามีสิทธิพิเศษหลายประการ ซึ่งรัฐบาลของนานาชาติได้ยอมรับนับถือแล้ว เป็นต้นว่า ในยามสงครามก็เข้าไปตรวจตราสังเกตความเป็นอยู่ของเชลยศึก คุ้มพิพาทได้ หรือถ้าเป็นการสมควรอาจทำการเจรจาขอตั้งเขตปลอดทหารขึ้นก็ได้ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่สมาคมภาษาของแต่ละประเทศจะต้องเป็นองค์การเพื่อการกุศลจริง ๆ ที่เชื่อถือได้ และเป็นอิสระพอที่จะสามารถดำเนินงานและรักษาไว้ซึ่งอุดมคติของภาษา²⁸

เพื่อให้ภาษาของไทยมีฐานะเท่าเทียมกับภาษาของประเทศอื่น ๆ จึงได้เจรจากับสากลภาษาและดำเนินการปรับปรุงฐานะของสภาภาษาไทย กรรมการภาษาต่างประเทศ จึงได้รับรองสภาภาษาไทยเข้าในสากลภาษา เมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2463 และ

²⁷ กระทรวงศึกษาธิการ. ล.ต. หน้า 9

²⁸ ด. หน้า 12 .

สันติบาตสมาคมภาษาชาติได้รับเข้าเป็นสมาชิก เมื่อวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2464 เป็นอันว่า
สมาคมภาษาชาติไทยได้รับการยกย่องรับรองจากนานาประเทศว่าเป็นสมาคมภาษาชาติที่ถูกต้อง ทรงไว้ซึ่ง
สิทธิและหน้าที่ที่ภาษาชาติทั้งหลายจะพึงมี ตั้งแต่นั้นมา ²⁹

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงรับเป็นองค์สมณายิกา
ของสมาคมมาแต่แรกตั้ง และทรงดำรงตำแหน่งนี้มาถึง 26 ปี ³⁰ ตลอดเวลาอันยาวนานนี้ ได้ทรง
บริจาคพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมากหลายครั้งหลายคราว เพื่อเสริมสร้างทำนุบำรุงโรงพยาบาล
จุฬาลงกรณ์เป็นสถานการศึกษาฝึกฝน ซึ่งปรากฏว่าโรงเรียนพยาบาลผดุงครรภ์ของโรงพยาบาล
นี้ ได้ผลิตนางพยาบาล-ผดุงครรภ์ ออกมาปฏิบัติงานให้แก่หน่วยงานต่าง ๆ ในกองบรรเทาทุกข์
ของสมาคมภาษาชาติสยามเป็นจำนวนมากมายหลายรุ่น

นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงแผ่พระเมตตาบารมีบริจาคพระราชทรัพย์ เพื่อการ
พระราชกุศลไปสู่ประชาราษฎร์อีกหลายแห่ง ทั้งในกรุงเทพ ฯ และต่างจังหวัด เช่น ในคราว
เสด็จประพาสจังหวัดทางภาคเหนือ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างโรงพยาบาล ขึ้น
ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อุทิศพระราชกุศลถวายเป็นพระราชอนุสรณ์แด่พระบรมราชสวามี
แล้วพระราชทานชื่อว่า ปญฺจมาธิราชอุทิศ เป็นต้น ³¹ อันพระราชจริยาวัตรที่พระองค์ได้ทรง
ปฏิบัติมีเลือกหน้าแก่บุคคลใด เช่นนี้ นับเป็นทานมัยอันประเสริฐเป็นอย่างยิ่ง

3.2 ด้านการสาธารณสุข

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงเล็งเห็นความสำคัญของ
สุขภาพอนามัยของประชาชน ซึ่งเป็นทรัพยากรสำคัญในการปฏิรูปบ้านเมืองตามแบบแผนใหม่ จึง
ทรงนำวิทยาการด้านการแพทย์ตะวันตกเข้ามาปรับใช้ดำเนินการปรับปรุงการแพทย์ในด้านต่าง ๆ

²⁹ ด.

³⁰ ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. ล.ต. หน้า 485

³¹ ด. หน้า 486

เช่น การจัดตั้งสถานพยาบาล การผลิตบุคลากรทางการแพทย์ การผลิตยา การป้องกันโรคระบาด รวมทั้งการจัดองค์การขึ้นเฉพาะให้ทำหน้าที่ดูแลรับผิดชอบในด้านสาธารณสุข กิจกรรมทางด้านสาธารณสุขที่ก้าวหน้าได้แก่ การจัดทำวัคซีนป้องกันโรคพิษสุนัขบ้าขึ้นใช้เอง การขยายการปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษให้แก่ประชาชนทั่วไป ³² มีการตั้งกรมพยาบาลขึ้นเป็นครั้งแรก มีหน้าที่รับผิดชอบในการจัด "โอสถศาลา" เพื่อเป็นสถานจำหน่ายยาให้แก่ราษฎร ³³ และต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้ง "โอสถสภา" ขึ้นเพื่อเป็นสถานประกอบยาแผนปัจจุบันของหลวง ไว้จำหน่ายแก่ประชาชนเป็นครั้งแรกเช่นกัน ³⁴

พระราชกุศลที่พระองค์ทรงบริจาคพระราชทรัพย์สร้างขึ้นไว้แก่ชาติบ้านเมืองเพื่อประโยชน์สุขแก่พสกนิกรนั้นมีมากมายหลายอย่าง สิ่งที่เป็นถาวรวัตถุยังคงอำนวยประโยชน์อยู่จนปัจจุบัน อาทิ พระวิหารสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมโหฬาร วัดเบญจมบพิตร สะพานพระราชเสาวนีย์ เป็นต้น แต่พระราชกรณียกิจอันนับว่ามีความสำคัญและเป็นคุณประโยชน์ยิ่งใหญ่ต่อประเทศชาติตลอดจนประชาชนชาวไทยสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้นั้น ได้แก่ พระราชดำริในการจัดตั้งสถาบันอันเป็นกุศลสาธารณกิจ คือ พระราชดำริในการจัดตั้งศิริราชพยาบาลและสภาอุณาโลมแดงตั้งได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น

³²"คำกราบบังคมทูลของอุปนายกผู้อำนวยการสภาภาษาชาติสยามในการเปิดสถานเสาวภา ณ วันที่ 7 ธันวาคม พระพุทธศักราช 2465," ราชกิจจานุเบกษา 39. หน้า 2570-2579

³³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสาร รัชกาลที่ 5 ศ. 24/26.

โอสถศาลาตามหัวเมือง ร.ศ.120

³⁴ ด. ประกาศตั้งโอสถสภา

สมเด็จพระพันปีหลวงกับการปรับปรุงวัฒนธรรมการแต่งกายของสตรีไทย

ประเทศไทยได้มีการติดต่อกับต่างประเทศมากขึ้น โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้เสด็จไปทอดพระเนตรกิจการบ้านเมือง ขนบธรรมเนียมประเพณีของประเทศใกล้เคียง อาทิ ชวามลายู อินเดีย พม่า นอกจากนี้ยังได้เสด็จประพาสนานาประเทศในทวีปยุโรป 2 ครั้ง ทั้งนี้เพื่อเป็นการแนะนำชาวต่างประเทศให้รู้จักประเทศไทยดียิ่งขึ้น และทรงนำขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีมาใช้ในประเทศไทย¹ แม้พระองค์จะได้ทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่างของไทยแล้วก็ตาม แต่ยังไม่เป็นที่แพร่หลายนัก โดยเฉพาะเรื่องการแต่งกาย ทั้งที่ทรงโปรดให้มีการประกาศสวมเสื้อเข้าเฝ้า แต่ในเวลาปกติแล้วบรรดาขุนนาง เจ้านายตลอดจนเสนาบดี ยังนุ่งผ้าผืนเดียว ไม่สวมเสื้อ ด้วยยึดถือประเพณีเดิมอย่างเคร่งครัด โดยไม่คำนึงว่าล้าสมัยหรือผิดยุคอย่างไร การไม่นิยมสวมเสื้อ เพราะเสื้อผ้าหยาบมีราคาแพงและทำความสะอาดลำบาก เนื่องจากไม่มีสบู่ใช้อย่างปัจจุบันการทำความสะอาดต้องใช้ขี้เถ้ามาละลายน้ำ ซึ่งเรียกว่า ด่าง และใช้น้ำนี้มาซักผ้า น้ำด่างยังกัดเสื้อผ้าให้เปื่อย ขาดง่ายไม่ดีเหมือนใช้สบู่อย่างสมัยต่อ ๆ มาซึ่งในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 สบู่หายาก จึงมีผลิตภัณฑ์ใหม่ คือ ผงซักฟอก เข้ามาแทนที่และเป็นที่นิยมใช้กันเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน²

¹สถาพร ชำนิประศาสน์. "การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัด," เรียงความขอพระเกียรติสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 146

²คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. ศิลปวัฒนธรรมไทยเล่มที่ 3 ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 7-8

พระองค์ทรงตระหนักดีว่า การแต่งกายดังกล่าวย่อมเป็นที่ดูหมิ่นเหยียดหยามของชาวต่างประเทศที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ จึงได้มีพระราชดำริที่จะเปลี่ยนแปลงการแต่งกายตามแบบตะวันตก เพื่อแสดงความเป็นอารยประเทศ

สำหรับการแต่งกายของสตรีไทยในสมัยนี้ได้มีการดัดแปลงแก้ไขหลายครั้ง โดยสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงนำเอาศิลปะแห่งวิธีการแต่งกายสตรีไทยสมัยเก่ากับสมัยใหม่ มาทรงปรับปรุงส่งเสริมให้งามขึ้น

เรื่องการแต่งพระองค์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถนั้น โดยปกติเป็นพระราชนิสัยที่กล่าวกันว่า ทรงระมัดระวังในเรื่องบุคลิกลักษณะเป็นอย่างดีไม่โปรดทรงสันทนาการหรือลวดลายตลกมาแต่ไหนแต่ไร แม้ว่าการแต่งกายสตรีในสมัยก่อนจะนิยมใช้เครื่องประดับประดาค่อนข้างฟุ่มเฟือย และนิยมกันว่าเป็นของสวยงาม ที่มักจะแต่งกันทั่วไป ก็ปรากฏว่าไม่โปรดทรงรังจางเกินงามและมักจะทรงปรับปรุงเครื่องแต่งพระองค์ให้ค่อย ๆ เปลี่ยนจากแบบโบราณเข้าสู่อารยสมัย โดยมีได้ทรงทั้งความงามตามแบบฉบับไทยเสียทีเดียว และทรงนำเอาของใหม่เข้ามาผสมผสานของเก่าให้งดงามขึ้นได้เป็นอย่างดีพระองค์มักจะทรงดำริเครื่องแต่งกายสตรีแบบต่าง ๆ กันขึ้น ทรงออกแบบให้ช่างตัดเย็บโดยปราณีต ในลักษณะทั้งไทยสมัยโบราณที่เจ้านายในอดีตทรงนิยมกันมาแต่เก่าก่อน กับแบบที่ทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลงใหม่ เป็นต้นว่า แพรจีบทรงสะพัก* ของโบราณมักกว้างและยาว พระองค์ก็ทรงดัดแปลงให้มีขนาดที่แนบเนียนรัดกุมขึ้นกว่าเก่า บางชุดก็ปักด้วยด้ายเงิน-ด้ายทองก็ลวดลายงดงามอย่างยิ่ง

ในที่นี้จะกล่าวถึงลักษณะการแต่งพระองค์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถองค์ทรงชุดได้บ้างในแต่ละโอกาสที่เสด็จพระราชดำเนินไปในสถานที่ต่าง ๆ

* ทรงสะพัก = ผ้าห่ม

1. ชุดปกติ ผ้าทรง* ผ้าพื้นหรือผ้าลายโจงกระเบน ทรงสะพัก สไบแถบผ้าดอกเล็ก ๆ กว้างราว 1 ฟุตสีอ่อน ๆ จีบเล็ก ๆ ห่มสไบเฉียงชายสไบพาดพระอังสาซ้าย มีสายบันพระองค์** หรือไม่มีก็ได้ เป็นชุดสำหรับทรงเฉพาะอยู่ในตำหนัก

2. ชุดปกติสมัยใหม่ คือ ชุดสำหรับเสด็จลงพระราชอุทยานหรือทรงเล่นกีฬาในสนาม บางทีก็ใช้เป็นชุดเสด็จไปสถานที่ต่าง ๆ ในลักษณะไม่เป็นพิธีการ แต่ส่วนใหญ่แล้ว พระองค์จะทรงชุดปกติสมัยใหม่นี้แต่เฉพาะภายในเขตพระราชวังหลวงเท่านั้น โดยจะทรงผ้าพื้นอย่างดีแบบโจงกระเบน ฉลองพระองค์ผ้าลูกไม้หรือแพรเนื้อแน่นสีอ่อน ๆ หรือสีขาวแบบเรียบ ๆ ตามสมัยนิยม แขนยาวแบบแขนเข็ดหรือแขน 3 ส่วนหรือแขนกระบอกตามความเหมาะสม มีแพรห่มจับตามยาวสะพายจากพระอังสาซ้าย ห้อยชายไว้ทางขวาทั้งหน้าและหลัง แล้วรวบไว้แค่นพระองค์ใช้เข็มกลัดพองาม แพร่นี้ต้องให้สีกลมกลืนกัน ที่เอวเสื้อข้างที่คาดเข็มขัด บางทีก็จับเข้ารูปเฉย ๆ ส่วนฉลองพระบาท (รองเท้า) มักนิยมถุงเท้าโปร่งมีลวดลายต่าง ๆ ทั้งสีขาว สีดำ สีกับรองเท้ามีเส้นสีขาวหรือสีดำ ตามโอกาสและความพอใจ³

3. ชุดออกงาน เป็นชุดหนึ่งที่นับว่างดงามและเหมาะสมยิ่ง ในระยะที่กำลังปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญทัดเทียมอารยประเทศ ด้วยในรัชกาลที่ 5 นั้นเป็นระยะที่มีแขกต่างประเทศที่เป็นทั้งผู้แทนพระองค์ พระราชา-ราชินีแห่งนานาประเทศ เข้ามาเจริญพระราชไมตรีหรือมาติดต่อทางการค้าระหว่างประเทศมากขึ้นกว่าครั้งรัชกาลก่อน ๆ เป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงรับรองและพระราชทานโอกาสให้บรรดาราชาคันตุกะที่เข้ามานั้นได้รับเกียรติให้เข้าเฝ้าสมเด็จพระอัครมเหสีด้วยเป็นบางครั้ง ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงปรับปรุงการแต่งพระองค์ให้เป็นไทยแท้อันงดงามสำหรับทรงออกต้อนรับแขกเมือง และในเวลา

*ผ้าทรง = ผ้านุ่ง

**สายบันพระองค์ = เข็มขัด

³อุทุมพร สุนทรเวช. พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. หน้า 123

งานพระราชพิธีสำคัญ ๆ ⁴ ด้วยทรงรักษาเอกลักษณ์ของชาติไว้เป็นสำคัญ

ชุดออกงานดังกล่าว คือ ผ้าทรงไหมสียกทองหรือยกเงินมีเชิงชาย จีบหน้าไว้ชายพก คาดสายรัดบนพระองค์เป็นสายทองหัวลงยา ประดับเพชรพลอยอันงดงามตามแบบโบราณ จลอง พระองค์คอกลมแขนกระบอกหรือจีบยาวจรดข้อพระหัตถ์ ทำด้วยแพร ไหม ดาด* หรือลูกไม้ เงิน-ทอง และเยียรบับ** มีเครื่องประดับตกแต่งด้วยริบบิ้น ลูกไม้ ลูกบิด โดยขึ้นอยู่กับความงามและความเหมาะสมของชุดที่ตัดเย็บขึ้นมา มีทรงสะพักเป็นริ้วทองมีลวดลายกนกหรือเครือเถา ห่มสไบในลักษณะห่มห้อยชายสั้น ขนาดพองาม มีครุยสั้นหรือไม่มีตามแต่จะเหมาะสม เมื่อใดที่จะทรงชุดออกงานนั้นมักจะมีสร้อยสังวาลย์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์และตราอื่น ๆ ที่ใช้เฉพาะเต็มยศอย่างขัตติยนารีตามแบบโบราณราชประเพณีไทย

4. ชุดที่ทรงปรับปรุงขึ้นใหม่อีกแบบหนึ่งที่ใช้เป็นชุดเต็มยศสำหรับประกอบเครื่องราชอิสริยาภรณ์ จุลจอมเกล้า ฯ สำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอมหม่อมห้าม สะใภ้หลวงตลอดจนบรรดาข้าราชการสตรีทั้งหลายที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ ให้ใช้เวลามิงานพระราชพิธีหรืองานในพระบรมราชวัง คือ นุ่งผ้ายกดอกไหมสีต่าง ๆ แบบโจงกระเบน สวมเสื้อนอกแพรไหม ผ้าลูกไม้ทั้งดงาม มีแขนยาวเลยข้อศอกหรือจรดข้อมือตามแต่จะเหมาะสม เครื่องประดับเสื้อ ได้แก่ ริบบิ้น ลูกไม้หรือลูกบิดสีต่าง ๆ ให้กลมกลืนกับสีของผ้านุ่งสะพายแพรแถบสีชมพู ปักดินตามแบบที่กำหนดขึ้นเองคู่กับดวงตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ฯ *** ตามลำดับ

⁴ ด. หน้า 125

* ดาด หมายถึง ชื่อผ้าชนิดหนึ่ง ทอด้วยไหมควบกับเงินแล่งหรือทองแล่งจำนวนเท่ากัน เรียกชื่อตามลักษณะของลาย เช่น ดาดลายคดกริช ดาดตาดักแตน ถ้ามีไหมปักทับลงไปอีกเป็นดอก ๆ เรียกว่า ดาดระกำไหม

** เยียรบับ หมายถึง ผ้าซึ่งทอด้วยแล่งกับไหม แต่มีไหมน้อยกว่า

*** เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ฯ เป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์สำหรับบำเหน็จความชอบในแผ่นดิน ที่ปฏิบัติราชการมาด้วยดี เรียกเป็นสามัญว่า "ตรา" หรือ "เหรียญตรา"

ชั้นที่ตนได้รับพระราชทานนั้น สวมถุงเท้า รองเท้าส้นสูงตามสมัยนิยม เครื่องประดับจำพวกเพชรนิลจินดาที่อนุโลมตามฐานะและความมั่งคั่ง ถ้าใครได้รับพระราชทานสายสะพายประดับเกียรติก็สวมทับลงบนแพรแถบสีชมพูนี้อีกชั้นหนึ่งตามหมายกำหนดที่กระทรวงวังจะประกาศนัดหมายให้ใช้ขึ้นอยู่กับลักษณะงานประกอบกับฐานันดรศักดิ์ของแต่ละคนที่แตกต่างกัน แต่เครื่องแต่งกายชุดดังกล่าวนี้ โดยเฉพาะฝ่ายกล่าสำหรับนั่งกับแถบแพรชมพูปักติดสำหรับสะพายนั้น ผู้ที่ไม่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ฯ ให้เป็นสตรีบรรดาศักดิ์ย่อมไม่มีสิทธิ์แต่ง

นอกจากการแต่งกายแบบไทยต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ในบางโอกาสสมเด็จพระบรมราชินีนาถก็ทรงสนพระทัยในการแต่งกายแบบอื่น ๆ และ โปรดให้เจ้านายพระบรมวงศ์หรือเจ้าจอมบางท่านในราชสำนักให้แต่งตามเสด็จ ดังเมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองในแหลมมลายู เมื่อ ร.ศ. 116 นั้น สมเด็จพระเจ้าจอมมารดาชุม* ตามเสด็จพระราชดำเนินด้วย ก็ได้ทรงฉลองพระองค์ตามแบบยุโรป ซึ่งปรากฏว่าทรงแต่งเครื่องแต่งกายแบบสตรีชาวยุโรป ได้อย่างงดงามแนบเนียนอย่างไม่ต้องกลัวว่าจะอายชาวต่างประเทศได้เลย

แบบเสื้อที่นิยมกันมาก ก็คือ เสื้อแขนพองแบบฝรั่ง คอตั้ง แขนยาว ต้นแขนพองด้วยซาหุ่มแฉ้ม จึงเรียกกันว่า "เสื้อซาหุ่มแฉ้ม"⁵ มีผ้าห่มหรือสไบเฉียงพาดทับอีกชั้นหนึ่ง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับโอกาส จะเห็นได้ว่าช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สตรีมีกนิยมนุ่งโจงกระเบนกัน แต่ตัวเสื้อนิยมใช้ผ้าแพรไหม ผ้าลูกไม้ตัดแบบตะวันตก คือคอตั้งสูง แขนยาวพองหรือระบายลูกไม้เป็นชั้น ๆ รอบแขนเสื้อ แต่บางทีเอาเสื้อจับเข้ารูป บางทีก็คาดเข็มขัด สวมถุงเท้ายาว รองเท้าส้นสูง หญิงชาวบ้านทั่วไป ยังคงนุ่งโจงกระเบนและห่มผ้าแถบ

* เจ้าจอมมารดาชุม เป็นธิดาขรรค์ไชยและพระมวงคลวดีรัตนราชมนตรี (ช่วง) การที่เจ้าจอมมารดาชุมได้เป็นเจ้าจอมนั้น เพราะท่านอ๋มย่ำหรีน ซึ่งเป็นตัวย่าหรีนของละครหลวงในรัชกาลที่ 2 ซึ่งเป็นญาติสนิทกันเป็นผู้ชักจูง โดยมอบไว้ในสำนักสมเด็จพระยาสุตาธิบดี อันได้ทรงอภิบาลทูลบำรุงมาจนถึงได้เป็นพระสนมเอกในรัชกาลที่ 5

อยู่กับบ้าน ยกเว้นคนชั้นสูงจะนั่งจิบ โดยเฉพาะเมื่อจะมีงานมงคลใหญ่เป็นพิเศษ

ภาพประกอบ 5 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในหลวงพระองค์แบบยุโรป

ทรงถ่ายร่วมกับ

เจ้าจอมมารดาชุ่ม และคุณหญิงชลยุทธโยธิน

ในคราวเสด็จประพาสชวา พ.ศ. 2439

สตรีไทยสมัยนี้เริ่มใช้เครื่องสำอางอย่างชาวตะวันตกบ้างแล้ว ใช้เครื่องประดับจำพวก สร้อยข้อมือ สร้อยคอ สร้อยตัว * แหวน กำไล ใส่ตุ้มหูบ้างเป็นบางครั้งคราว แต่ไม่ค่อยเป็นที่นิยมมากนัก ถ้าเป็นคนชั้นสูงที่นุ่งจีบ** ต้องใช้เข็มขัดคาดทับ ซึ่งมักใช้เข็มขัดทองหัวทำลวดลายงดงามลงยา ประดับเพชรพลอย การใช้เครื่องประดับของสตรีนั้นแตกต่างกัน ถ้าเป็นภรรยา บุตรหลานข้าราชการ ชุนนาง เวลาอยู่กับบ้านมักไม่ค่อยแต่งเครื่องประดับ จะมีบ้างเป็นพวก สร้อยข้อมือเล็ก สร้อยคอสายเล็ก ๆ ใส่แหวนเป็นประจำเพียงชิ้นเดียว

ด้วยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งพระองค์เองเป็นประจำในโอกาสต่าง ๆ ซึ่งปรากฏพระราชบุคลิกลักษณะทั้งรูปแบบและลีลาอันกลมกลืนกันประกอบกับพระราชบุคลิกลักษณะส่วนพระองค์อันสง่างาม เป็นประจักษ์แก่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย จึงเป็นจุดหมายให้บรรดาสตรีไทยทุกชั้นต่างพากันปฏิบัติตามพระราชนิยมกันทั่วไปทำให้การดำเนินการปรับปรุงการแต่งกายของสตรีไทยให้ทัดเทียมกับวัฒนธรรมการแต่งกายของตะวันตกนั้นกระทำได้อย่างรวดเร็วและแพร่หลายไปสู่สตรีไทยในทุกชนชั้นอย่างไม่มีปัญหาจึงกล่าวได้ว่า สมเด็จพระบรมราชินีนาถแห่งรัชกาลที่ 5 คือผู้ทรงนำเอาวัฒนธรรมแห่งการแต่งกายสตรีไทยสมัยเก่ากับสมัยใหม่มาทรงปรับปรุงส่งเสริมให้งามขึ้น นับว่าเป็นศิลปประยุกต์แห่งวิธีการแต่งกายของสตรีไทยที่กำลังก้าวเข้าสู่ยุคใหม่ก็ว่าได้

* สร้อยตัว = สร้อยเฉียงบ่า

** นุ่งจีบ = การนุ่งผ้าพับกลับไปกลับมาหรือทำให้ย่นเป็นกลีบเป็นรอย

สมเด็จพระพันปีหลวงกับการเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

พระราชประวัติส่วนพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ตอนที่นับว่ามีความสำคัญที่สุด ก็คือ เมื่อได้ทรงปฏิบัติพระราชกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชสวามี เสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2440 อันเป็นพระบรมราโชบายในวิถีทางการเมืองที่นับว่าสำคัญและมีความจำเป็นเป็นอย่างยิ่ง

5.1 มลเหตุการขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัดสินพระทัยที่จะเสด็จประพาสยุโรปในปี พ.ศ. 2440 ทั้งนี้ด้วยความเห็นชอบของพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีและที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ทั้งปวง เนื่องจากเห็นว่าการเสด็จครั้งนี้จะเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดิน ในการเลือกแบบแผนขนบธรรมเนียมในบ้านเมืองของประเทศเหล่านั้นที่เหมาะสมกับของไทย มาปรับปรุงใช้ให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองแก่ประเทศไทย ทั้งยังเป็นการเจริญพระราชไมตรีกับพระมหากษัตริย์และรัฐบาลนานาประเทศในยุโรปให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในทางการเมืองเป็นอย่างมาก¹ ทำให้กษัตริย์และประมุขของนานาอารยประเทศรู้สึกซาบซึ้งในพระราชอัธยาศัย และบังเกิดความเคารพในพระองค์ท่าน เป็นผลทำให้เกิดบรรยากาศทางสัมพันธ์ไมตรีอันดีแก่ประเทศไทยโดยทั่วไป แต่การเสด็จไปครั้งนี้ทรงมีพระราชดำริว่าจะต้องประทับอยู่ในต่างประเทศนานวันกว่าที่เคยเสด็จประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย เช่น อินเดีย และชวา เป็นต้น การติดต่อ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี.

ข้อราชการก็ใช้เวลาานเพราะเป็นระยะทางไกล ดังนั้น เพื่อให้ราชการทั้งในและนอกราชอาณาจักรดำเนินไปอย่างเรียบร้อย และเพื่อความมั่นคงของบ้านเมืองตลอดจนการดูแลทุกข์สุขของราษฎร จึงทรงปรึกษาเสนาบดี และที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน เห็นสมควรที่จะมอบราชการกิจการปกครองพระนครให้แก่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ และเลือกผู้ที่เหมาะสมที่จะบังคับบัญชาบ้านเมือง ที่ประชุมเห็นพ้องต้องกันว่าควรถวายตำแหน่งนี้แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งอัครราชเทวี ให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์^๒ ด้วยทรงเป็นผู้เหมาะสมทุกประการ ทั้งในตำแหน่งพระราชมารดาของมกุฎราชกุมาร ผู้ซึ่งจะสืบสันตติวงศ์ต่อไป ทั้งในพระปรีชาสามารถ

ความจงรักภักดี ซื่อสัตย์กตัญญู ความตั้งมั่นในสุจริตธรรม และความสามารถในการแบ่งเบาพระราชกิจเสมอมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเห็นพ้องด้วย จึงทรงร่างพระราชกำหนด ตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินถึง 20 มาตรา^๓ เพื่อกำหนดพระราชอำนาจและเป็นบรรทัดฐานในการว่าราชการแผ่นดิน มิให้ขาดตกบกพร่อง ดังพระราชปรารภในการประชุมดังต่อไปนี้

".....การนี้ได้ทรงหารือเจ้านายเสนาบดีบางท่านแล้ว แต่การที่ยังไม่ได้ทรงหารือเสนาบดีทั่วไปนั้น เพราะมีอำนาจที่จะทรงเลือกตั้งวิเณต์ได้ตามพระราชหฤทัยทรงเห็นชอบแต่ถึงดังนั้น ก็ไม่ได้ทรงเลือกโดยลำพังยอมทรงเลือกโดยพระราชประสงค์จะให้เรียบร้อยให้ราชการทั้งปวงดำเนินไปและให้คนทั้งปวงเป็นที่นับถือวางใจ จึงต้องทรงหารือเสนาบดีบางคนผู้ที่จะเป็นวิเณต์ในเวลานี้ที่ทรงมีบรรดาศักดิ์ใหญ่ก็คือ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ และสมเด็จพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช แต่การที่จะให้เป็นที่ยอมรับนั้น มีผู้กราบทูลแนะนำว่า สมควรที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวีควรจะดำรงตำแหน่งนี้ เพราะเป็นพระราชชนนี ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

^๒ ประยุทธ์ ลิทธิพันธ์. สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งจะได้ดำรงราชสมบัติสืบราชสันตติวงศ์ต่อไป ดีกว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทั้งสองพระองค์นั้น ทรงพระราชดำริเห็นเป็นข้อที่ ควรฟังได้ จึงทรงพระราชดำริตกลงเห็นชอบแต่เช่นนั้นก็ยังเป็นการยากไม่เฉพาะ แต่เมื่อนั้น ด้วยการที่ผู้หญิงจะเป็นผู้ปกครองนั้นเป็นการลำบาก เพราะความ สนิทสนมในเจ้านายข้าราชการจะให้เป็นเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินที่เป็นชาย ไม่ได้ ย่อมเป็นทางที่ผู้ไม่ชอบจะกล่าวครหา จำต้องคิดตั้งพระราชกำหนดเพื่อ จะสกัดกั้นความไม่ชำนาญหรือที่ใจอ่อนของผู้หญิง เพื่อให้คนทั้งปวงทราบกำหนด พระอำนาจและเป็นที่ยอมรับจึงได้โปรดเกล้าให้ทำพระราชกำหนดขึ้น ให้เสนาบดี ดำริตรวจตรามีข้อแก้ไขเพิ่มเติมอย่างไรที่จะให้เป็นการสะดวกในเวลาที่ไม่ได้ เสด็จประทับอยู่ในพระนครนี้ ก็ขอให้คิดให้ตลอด....."⁴

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานร่างพระราชกำหนดตั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ มีที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน 5 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า จาตรมดรีศรี กรมกรมพระจักรพรรดิพงศ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และเจ้าพระยา อภัยราชา⁵ ได้ทรงกำหนดแนวทางปฏิบัติราชการแผ่นดินอย่างรอบครอบ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชพิธีทางสถาปนาสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เป็นผู้สำเร็จราชการพระนคร ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ท่ามกลางพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งฝ่ายทหารและพลเรือน และผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ เมื่อวันที่ 20 มีนาคม ร.ศ.115 (พ.ศ.2440) เริ่มด้วยมีพระราชดำรัสถึง พระราชดำริที่ให้มีผู้สำเร็จราชการ แทนพระองค์ เสนาบดีที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเห็นพ้องกันว่าผู้ที่เหมาะสมคือ สมเด็จพระนางเจ้า เสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี พระราชมารดาของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร

⁴ สมบัติ พลายน้อย. พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา. หน้า 80-81

⁵ ประยุทธ์ ลิทธิพันธ์. ล.ด. หน้า 475

และให้อาลักษณ์อ่านประกาศพระราชกำหนดให้ทราบทั่วกัน เสร็จแล้วสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ พระบรมวงศานุวงศ์ ได้กราบบังคมทูลแล้วมีพิธีถอนน้ำพิพัฒน์สัตยา กระทำสัตย์ตามราชประเพณี⁶

ข้อความตอนหนึ่งในคำกราบบังคมทูลของพระบาทสมเด็จพระบรมราชินีนาถสนองพระราชดำรัส ตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินว่า ".....ตัวข้าพระพุทธเจ้าก็เป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาท แม้มีพระราชประสงค์จะให้สนองพระเดชพระคุณประการใด ถึงแม้การนั้นจะเป็นการยากลำบากแก่ข้าพระพุทธเจ้าก็มีแต่อย่างเดียวแต่ที่จะต้องรับสนองพระเดชพระคุณตามพระบรมราชประสงค์ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เพราะเหตุเหล่านี้ข้าพระพุทธเจ้าก็เต็มใจรับสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ในสมัยที่เสด็จประพาสยุโรปในครั้งนี้และจะรักษาราชการตามพระบรมราชประสงค์ โดยความซื่อสัตย์สุจริตเต็มกำลัง และสติปัญญาของข้าพระพุทธเจ้าทุกประการ...."⁷ แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระ ๙ ทรงรักและเทิดทูนพระสวามีมาก สมกับที่ได้รับควมไว้วางพระราชหฤทัย ให้ปฏิบัติหน้าที่สำคัญนี้

สมเด็จพระ ๙ ทรงเป็นผู้บังคับบัญชาที่ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม ทรงเห็นคุณค่าของผู้ร่วมงานว่ามีความสำคัญมาก งานจะสำเร็จด้วยดีไม่ได้หากไม่มีความพร้อมใจสามัคคีทุกคนจะต้องรู้หน้าที่ของตนเอง สมเด็จพระ ๙ มิได้ถือพระองค์ว่าทรงสามารถแต่ผู้เดียว ดังคำกราบบังคมทูลเมื่อจะทรงรับตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ตอนหนึ่งว่า ".....ราชการแผ่นดินเป็นสำคัญ การที่จะบังคับบัญชาย่อมเป็นภาระอันหนักและยากยิ่งกว่าการทั้งปวงเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าเป็นแต่สตรี ถึงว่ามีน้ำใจจงรักภักดีต่อราชการบ้านเมืองซึ่งเป็นชาติภูมิของตนเป็นที่สุด ที่จะรับเป็นผู้สำเร็จราชการต่อพระองค์บังคับบัญชาราชการบ้านเมืองก็ยังมีควมวิตกอยู่เป็นอันมาก เพราะการก็ยาก ตัวก็ยังมิได้คุ้นเคยบังคับบัญชามาแต่ก่อน.....ในครั้งนี้ทรงพระราชดำริพร้อมด้วยท่านเสนาบดี และข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดินเห็นว่า ข้าพระพุทธเจ้าสมควรจะรับสนองพระเดชพระคุณเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์ ทั้งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๙

⁶ สมบัติ พลายน้อย. ล.ด. หน้า 78

⁷ ด. หน้า 90

ให้ตั้งพระราชกำหนดขึ้นไว้เป็นบรรทัดทางที่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ปฏิบัติรักษาราชการ ด้วยได้อาศัยความแนะนำของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งปวงที่มีความคุ้นเคยในราชการ เป็นการอุดหนุนกำลังข้าพระพุทธเจ้าอีกชั้นหนึ่ง.....

แต่ที่ข้าพระพุทธเจ้าจะรักษาราชการสนองพระเดชพระคุณในครั้งนี้จะสามารถให้ราชการบ้านเมืองเรียบร้อยอยู่ได้ ก็ต้องอาศัยความพร้อมเพรียงและสติปัญญาอุตสาหะของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และราชการบ้านเมือง ช่วยกันรักษาราชการตามหน้าที่โดยเต็มกำลังทั่วกัน....." ⁸

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงสำนึกในพระองค์อยู่เสมอว่าทรงเป็นสตรี และยังมีได้คุ้นเคยแก่ราชการฝ่ายหน้า แต่ด้วยความมีพระราชมหุทัยในความสามารถและความซื่อสัตย์ จงรักภักดีของพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีที่ปรีชาการการแผ่นดิน ประกอบทั้งพระวิริยะ อุตสาหะอันแรงกล้าของพระองค์ ที่ตั้งพระทัยจะสนองพระราชประสงค์ พระองค์จึงทรงปฏิบัติราชการได้ด้วยพระปรีชาญาณอันสูงส่งคุ้มภัยภาพได้ผลสมดังพระราชหฤทัยของพระเจ้าอยู่หัว

5.2 พระราชกรณียกิจในระหว่างดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

ในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์นั้น ได้ทรงรับพระราชภาระอันหนักเป็นเวลาถึง 8 เดือนเศษ ⁹ ถึงแม้ว่าจะมีที่ปรึกษาช่วยราชการแต่พระองค์มิได้ทรงทิ้งพระธุระ ได้ทรงบัญชางานแผ่นดิน มีพระราชวินิจฉัยในงานต่าง ๆ ที่เสนาบดีได้นำเข้าสู่ที่ประชุมปรึกษา ทั้ง ๆ ที่พระองค์มิได้ทรงศึกษาและคุ้นเคยมาก่อน แต่เพราะได้ทรงรับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และทรงมีพระสติปัญญาเฉียบแหลม จึงทรงบัญชางานได้เป็นที่เรียบร้อย พระราชกรณียกิจที่น่าสนใจข้อหนึ่งซึ่งในปัจจุบันนี้กำลังเป็นปัญหาอย่างมาก

⁸ ปียมหาราชินีกับพระราชพิธีประจำชาติ. หน้า 79

⁹ กรมศิลปากร. เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7. หน้า 10

แต่พระองค์ได้ทรงเห็นการณ์ไกล ได้ทรงพระราชบัญญัติไว้แล้วในครั้งนั้น คือ พระราชบัญญัติการ
บังคับรักษาป่าไม้¹⁰ แม้จะเป็นเรื่องเฉพาะไม้สัก แต่ก็ป็นข้อที่นำคิด จึงขอคัดประกาศการ
รักษาป่าไม้มาไว้ ณ ที่นี้

" มาตรา 1 แต่นี้ไปห้ามมิให้ผู้ใดผู้หนึ่งงานหรือโค่นต้นไม้สัก ที่ยังเล็กอ่อนวัดสูงแต่
พื้นดินขึ้นไป 3 ศอก โตยังไม่ได้ 5 ก้าว นั้นเป็นอันขาด

มาตรา 2 บรรดาต้นไม้สัก ที่ได้โค่นต้นไม้ในป่าแล้ว แม้จะยังไม่ได้ขนาดกำหนด
ก็ยอมอนุญาตให้โค่นตัดนำไปใช้ในการปลูกสร้างบ้านเมือง หรือในการกุศลกล่าวคือ สร้างโบสถ์
วิหารในพระอาราม เป็นต้น โดยไม่ต้องเสียภาษีค่าต้นไม้

มาตรา 3 บรรดาไม้สักที่ยังเล็กอ่อนที่ได้ไว้ในมาตรา 1 ห้ามมิให้ผู้ใดนำไปขาย
หรือแลกเปลี่ยนเพื่อทรัพย์และผลประโยชน์อื่น ๆ ยกเว้นแต่ได้เสียภาษีตามอัตราต้นหนึ่งวัดได้
ต่ำกว่า 1 พิกัดเป็นเงิน 8 สลึง

มาตรา 4 ในการเก็บภาษีค่าต้นไม้ นั้น ให้ผู้ว่าราชการเมืองที่มีป่าไม้นั้น เป็น
เจ้าพนักงานเก็บและเป็นผู้ตราไม้ชนอนสักทุก ๆ ต้นเมื่อตอนเสียภาษีแล้วด้วยตราค้อนเหล็ก ซึ่ง
อนุญาตไว้สำหรับการนั้น แต่ถ้าผู้เสียภาษี จะยอมทำสัญญาให้เจ้าภาษีเก็บภาษีไม้เมื่อล่องลงมาถึง
ด่านโรงภาษีไม้ที่เดียวก็ได้

มาตรา 5 ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน รัตนโกสินทรศก 117 ไปบรรดาไม้ชนอนสักที่วัด
ยังไม่ได้ 1 พิกัด ถ้ายังไม่ได้เสียภาษีก่อนแล้ว จะไม่ยอมให้ล่องด่านภาษีชนอนโดยชนอนหนึ่งลงมา
เป็นอันขาด

มาตรา 6 ไม้สักในป่า ที่เป็นไม้เล็กอ่อน วัดยังไม่ได้ขนาดหรือที่ไม่ได้โค่นไว้ก่อน
พระราชบัญญัตินี้ได้ประกาศโฆษณาการนั้น ถ้าผู้ใดขึ้นงานหรือตัดโค่นก็ดี นำไปขายหรือพยายาม
เพื่อจะขายก็ดี ล่องลว่งด่านภาษีซึ่งรัฐบาลได้ตั้งไว้ หรือพยายามเพื่อจะล่องก็ดี ผู้นั้นมีความผิด
ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินกว่า 3 เดือน หรือต้องเสียเงินค่าปรับไหมไม่เกินกว่า 400 บาท

¹⁰ สุจริต ถาวรสุข. พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

หรือทั้งจำและปรับตัวทั้ง 2 สถาน และรับไม้เป็นของหลวงด้วย

ประกาศมา ณ วันที่ 9 กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 116 เป็นวันที่ 10530 ในรัชกาลปัจจุบัน¹¹

ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสยุโรปก็เป็นที่ปรากฏว่า สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ได้ทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระปรีชาสามารถ กระทำให้พระราชกิจจานุกิจนานาประการสำเร็จลุล่วงไปด้วยดีโดยตลอด ดังลายพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสมเด็จพระบรมราชินีนาถว่า "หนังสือราชการของแม่เหล็กที่เป็นผู้สำเร็จราชการมีมานั้น เก่งเต็มที่"¹² นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงเป็นประมุขแก่บรรดาข้าบาทบริจารและบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในทั้งหลายให้รู้สึกอบอุ่นราบรื่นทั่วกัน ดังปรากฏชัดจากลายพระหัตถ์พระนางเจ้าสุชุมาลย์มารศรีวระราชเทวี ทรงมีไปยังสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ พระโอรสซึ่งเสด็จไปทรงรับการศึกษาอยู่ ณ ต่างประเทศในขณะนั้น ตอนหนึ่งว่า "วันที่ 26 มกราคม ร.ศ. 115 แม่ต้องรีบบอกความรื่นเริงของลูกมาให้ทราบโดยเร็ว ในเรื่องที่ทูลหม่อมจะเสด็จยุโรปนั้น บัดนี้ได้รับโทรเลขขององค์สวัสดิ์ว่า หลอดซอลส์บุรี นายกรัฐมนตรีอังกฤษแจ้งความว่าควีนวิกตอเรีย มีพระทัยยินดีที่จะรับทูลกระหม่อมที่วังวินเซอร์ในเวลาก่อนเดือนมิถุนายน ทูลหม่อมคงจะได้เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ ในปลายเดือนมีนาคม ฤๅต้นเดือนเมษายน ปี 116 นี้เป็นกระบวนลาลอง คือมีแต่ผู้ชายสองสามคนตามเสด็จ ฝ่ายการรักษาวพระนครนั้นเป็นแก้วรีเยนต์ตามกำหนดเดิมว่า จะเสด็จแปดเดือน"¹³ อีกฉบับหนึ่งที่ได้ทรงมีไปอีกตอนหนึ่ง ซึ่งกล่าวถึงสมเด็จพระบรมราชินีนาถในฐานะทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ว่า ".....การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ตูมนรู้สึกกริ้วกร้าวตกอกตกใจอย่างไรขอบอก เคยอยู่ในวังในเวลาเสด็จไม่อยู่มากนับครั้งไม่ถ้วน แต่ก็ไม่ได้เคยเหงาหงอยใจเหมือนครั้งนี้ เป็นบุญหนักหนาที่สมเด็จพระที่นั่ง

¹¹ ประยุทธ์ ลิทธิพันธ์. ล.ต. หน้า 476-477

¹² ปิยมหาราชินกับพระราชพิธีประจำชาติ. หน้า 57

¹³ อุทุมพร สุนทรเวช. พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีนันทรา

เสด็จอยู่เป็นผู้ว่าราชการต่างพระองค์ ผู้คนจึงคับคั่งแน่นหนามากด้วยพระบารมี พอประกันความ
เงียบเหงาเชือกเย็นไปได้บ้าง....." ¹⁴

สมัยนั้นการปกครองแผ่นดินขึ้นอยู่กับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกอย่าง เมื่อต้องแทน
พระองค์ สมเด็จ ฯ ก็ต้องทรงสละเวลาและความสุขสำราญส่วนพระองค์ให้แก่ราชการเป็นอันมาก
แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงตั้งคณะที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการไว้ด้วย แต่ภาระหนัก
ก็ตกอยู่กับพระองค์ ซึ่งเป็นภาระที่พระองค์มิได้เคยศึกษาหรือฝึกหัดให้ทำมาก่อน นอกจากจะทราบ
เรื่องอยู่บ้าง โดยที่ เป็นผู้ไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ราชการที่ต้องทรง
วินิจฉัยก็มีอยู่มาก เสด็จประทับในที่ประชุมคณะเสนาบดี เสด็จออกให้ผู้มีราชพิธีหลวง ซึ่งมีอยู่มาก
กว่าในปัจจุบันนี้มาก พระองค์ทรงมีพระราชหฤทัยเข้มแข็งในการปฏิบัติพระราชภารกิจทุกอย่าง
ทั้งราชกิจภายในนอกภายใน เมื่อเสด็จกลับจากการว่าราชการงานแผ่นดินแล้วก็ทรงร่วมสนทนากับ
พระราชวงศ์และข้าราชการฝ่ายใน บาทที่ก็สงวนน้ำก้นในสระ โปรดให้ช่างสตรีไปถวายพระรูปส่งไป
ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อให้เป็นที่ประจักษ์ในพระราชหฤทัยว่าทางนี้มีความสุขกันดี
ทุกคน ครั้นค่ำลงก็ทรงพระอักษรจนดึกเพราะนอกจากหนังสือราชการที่ต้องวินิจฉัยโดยลำพังแล้ว
ยังมีลายพระหัตถ์ส่งไปถวายอยู่แทบทุกวัน

สมเด็จ ฯ ได้ทรงรักษาราชการแผ่นดินเป็นที่เรียบร้อยราบรื่นมาโดยตลอดจนถึงกำหนด
เสด็จพระราชดำเนินไปวัดคันสุ่ประเทศบ้านเมืองของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อวันที่ 14
ธันวาคม พ.ศ. 2440 สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้เสด็จออก
จากกรุงเทพ ฯ พร้อมด้วยคณะผู้รักษาพระนคร โดยเรือพระที่นั่งสุริยมนตรี พร้อมด้วยเรือ
อรรคเรศรัตนาสน์เป็นเรือพระที่นั่งรอง และเรือรบยงยศโยชนิยาตามกระบวนไปรับเสด็จถึง
เกาะสีชัง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเรือทรงปักธงราชินีแล่นออกไป ก็
โปรดเกล้า ฯ ให้เรือพระที่นั่งมหาจักรี ยิงปืนคำนับสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และโปรดให้
นายพลตรีพระยาสิทธิราชเดโชไชย กับพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรกรมวัง คุมเรือพระที่นั่งกรรเชียง
ไปรับเสด็จพระบรมราชินีนาถมายังเรือพระที่นั่ง พร้อมด้วยราชบริพาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เสด็จออกมารับเป็นการเต็มยศ

อนึ่งเพื่อเป็นอนุสรณ์ในการที่ได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ จึงได้ทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตสร้างเหรียญที่ระลึกขึ้นเหรียญหนึ่งพระราชทานชื่อว่า "เหรียญราชินี" สำหรับพระราชทานแก่ผู้ที่สมควรจะได้รับบำเหน็จ เหรียญนี้มีขึ้นเดียว ลักษณะเป็นเหรียญเงิน รูปกลมขนาดเท่าเหรียญบาท ด้านหน้ามีอักษรพระปรมาภิไธยย่อ ส.ผ. ไขว้กันเป็นลายตุณูณ ด้านหลังตรงกลางเป็นพื้นเงินเกลี้ยงสำหรับจารึกชื่อผู้ได้รับพระราชทาน มีตัวหนังสือตามขอบเบื้องบนว่า "พระราชทาน" และขอบเบื้องล่างว่า "ร.ศ. 116" ที่ตัวเหรียญมีพระแถบสีน้ำเงินอ่อน ซึ่งเป็นสีประจำวันพระราชสมภพของพระองค์ เหรียญนี้ใช้สำหรับประดับอกเบื้องซ้ายในเวลาแต่งกายด้วยเครื่องแบบ ใช้รวมอยู่ในกระบวนเครื่องราชอิสริยาภรณ์ โอกาสที่ได้รับพระราชทานเหรียญราชินี ก็คือวันที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับโดยเรือพระที่นั่งจักรี¹⁵

ผู้ที่ได้รับพระราชทานเหรียญราชินี ได้แก่ ผู้ที่ตามเสด็จตั้งแต่พระบรมวงศานุวงศ์ ไปจนถึงข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย กับทั้งคณะผู้รักษาพระนครด้วย ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป แล้วได้ทรงโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์นี้ แม้เมื่อเสด็จกลับมาแล้วและได้เสด็จประทับร่วมพระราชสำนักกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตลอดมาแต่ราชการใด ๆ ที่ยังเกี่ยวข้องกับพระองค์ ก็ยังมีข้าราชการตามกระทรวงต่าง ๆ มาติดต่อยุ่เสมอ พระองค์จึงจำเป็นต้องมีข้าราชการบริพารในพระองค์มาคอยปฏิบัติกิจการต่าง ๆ ถวายตามหน้าที่ให้เป็นการสมพระอิสริยยศแห่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับถึงพระนครแล้ว ได้ทรงนำเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของพระราชธิดีและเจ้านายต่างนานาประเทศ กับทั้งเครื่องอาภรณ์อันงดงามแปลกตา ล้วนประกอบด้วยอัญมณีอันงดงามล้ำค่า ที่ทรงรับฝากมาพระราชทานแก่สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถเป็นของขวัญด้วยพระองค์เอง ดังที่ทรงมีพระราชหัตถเลขา

¹⁵ ต. หน้า 229-230

มาขณะทรงประทับอยู่ประเทศรัสเซีย ตอนหนึ่งความว่า ".....ของทีเอบเปร์สให้แม่เล็กเป็น
มงกุฎเพชร เข็มกลัดนั้นเป็นตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ด้วย ครั้นจะส่งไปให้ทางโปสท์ก็กลัวหาย
ถึงจะอินชัวร์ลักก็ซื้อใหม่ไม่ได้ จึงเก็บไว้ก่อน....." ¹⁶ และเมื่อทรงทอดพระเนตร "ควีน"
และราชวงศ์ฝ่ายในของอังกฤษทรงมีมงกุฎและมงกุฎน้อยประดับพระเศียรตามศักดิ์ ก็ทรงมี
พระราชดำริให้สมเด็จพระอัครมเหสีของไทย มีเครื่องประดับพระเศียรตามแบบชาวตะวันตกบ้าง
นอกจากนี้ยังทรงพระราชทานเครื่องประดับส่วนที่ซื้อมาพระราชทานเป็นบำเหน็จส่วนพระองค์อีก
เป็นอันมาก ในระหว่างที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ได้ทรงพระราชนิพนธ์
โคลงสี่สุภาพพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถไว้ประมาณ
44 บท ¹⁷ แต่ทรงไว้เพียงเสด็จถึงสิงคโปร์แล้วก็ค้างอยู่ด้วยเวลากระชั้นกำหนดเสด็จ จึงขอ
อัญเชิญมาไว้บางตอน ดังนี้

1. พุทธवारเมฆมาสขัน	เขตรศรี	สวัสดีเออย
ศุภฤกษ์ดลดิถี	เจ็ดถ้วน	
โกสินทร์รัตนศกปี	ร้อยสิบ	หกแยะ
งายกึ่งถึงบ้ายล้วน	โชคชัย	ไชยเฉลิม
2. เหมโศกจำหักเศร้า	สั่งสมร	แม่ฮ้า
ยกย่างพลางใจจร	จากเจ้า	
เหลียวลับทับทุกซ์ถอน	ใจใหญ่	
เดินแต่กายใจเฝ้า	อยู่ห้องแพนวล" ¹⁸	

นี่เป็นการแสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานและเสนาหา
สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เพราะสมเด็จพระ ๓ ทรงเป็น "ทั้งน้อง

¹⁶ สิริ เปรมจิตต์. พระบรมราชจักรีวงศ์. หน้า 66

¹⁷ อุทุมพร สุนทรเวช. ล.ด. หน้า 226

¹⁸ ด.

ทั้งเมีย ทั้งเพื่อนรักร่วมใจ แล้วยังเป็นข้าที่ซื่อสัตย์อันอาจตายแทนกันได้ทุกเมื่อ" ¹⁹ และในคราวที่พระองค์ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ก็ทรงกระทำทุกอย่างด้วยความตั้งพระราชหฤทัย มุ่งประโยชน์ของบ้านเมืองเป็นสำคัญ ซึ่งเป็นเหตุให้พระราชกิจจานุกิจนานาประการที่ทรงปฏิบัติสำเร็จลุล่วงไปด้วยดีโดยตลอด

¹⁹ ด. หน้า 67

บทสรุป

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงเป็นพระบรมราชินีนาถพระองค์แรกของประเทศไทย พระองค์ทรงเป็นยอดสตรีที่ประจักษ์แก่พระปรีชาญาณสำคัญแก่ประเทศชาตินานัปการอย่างที่จะหาพระบรมราชินีองค์ใดเสมอเหมือน

พระปรีชาสามารถของพระองค์นั้นเป็นที่ประจักษ์ทั้งในด้านการปกครองเมื่อคราวดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ครั้นเสด็จประพาสยุโรป การอบรมพระราชโอรสจนปรากฏแล้วว่า เป็นพระราชมารดาของพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองแผ่นดินไทย ให้ร่มเย็นเป็นสุขถึง 2 พระองค์ คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 นอกจากนั้นยังทรงเห็นการณ์ไกลในเรื่องการศึกษาของสตรีไทยว่ามีความจำเป็นและสำคัญต่อบ้านเมืองจึงได้ทรงริเริ่มและบุกเบิกมาด้วยพระวิริยะอุตสาหะอันแรงกล้าจนบัดนี้ สตรีไทยได้มีการศึกษาเทียบเท่าชายทั้งนี้ก็เพราะพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ทั้งสิ้น พระองค์ทรงถึงพร้อมด้วยพรหมวิหารสี่ ซึ่งเป็นธรรมของผู้บังคับบัญชา อันมีเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ¹ ทรงมีน้ำพระทัยกว้างขวาง บรรดาผู้ร่วมงาน พระบรมวงศานุวงศ์หรือข้าราชการจะทรงพระกรุณาอนุเคราะห์เป็นอย่างดี ถ้าผู้ใดมีความสามารถ จะทรงพระราชทานพระราชานุเคราะห์ตามสมควรแก่ฐานะรูป ทั้งในด้านการศึกษา ด้านความเจ็บไข้ได้ป่วย ที่อยู่อาศัย เพื่อมิให้พวกเขาเหล่านั้นกังวลห่วงใยในเรื่องส่วนตัวและครอบครัว เพื่อจะได้มีกำลังกายกำลังใจปฏิบัติหน้าที่ได้เต็มความสามารถ ดังพระราชดำริว่า "ในการที่จะต้องเสียเงินเสียทองประการใด ฉันไม่เสียดาย ขอแต่ให้ได้บำรุงชาติแลบ้านเมืองแห่งตนให้ได้รับความเจริญตามสมควรแก่กาลสมัยเป็นแล้วกัน....." ² ผู้ใดทรงคุณค่าและมีอุปการคุณแก่พระองค์ ก็ทรงนับถือ

¹ แม่สงฆนิวรมัย กบิลสิงห์. สีพระพันปีหลวง. หน้า 78

² ประยูร ธวัชรวิทย์. สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้นำในหลาย ๆ ทาง ทรงมีความกล้าซึ่งเป็นการนำทางที่ดีสำหรับ
สตรีไทย ทรงเป็นผู้ริเริ่มการใช้การดนตรีกรรมและการพยาบาลอย่างแผนใหม่ นำเอาศิลปวิธีการ
แต่งกายสตรีไทยสมัยเก่ากับสมัยใหม่มาปรับปรุงให้ทันสมัย เพื่อให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมการ
แต่งกายของตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นเสด็จพระราชดำเนินไปที่แห่งใดก็ตาม จะทรงมีพระราชหฤทัยห่วง
ใยในความทุกข์สุขของราษฎรทั่วไป และโดยเฉพาะ "ทหาร" ซึ่งเป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติ
ดังทรงมีพระราชดำริว่า ".....ถึงแม้ฉันเป็นหญิงก็จริง แต่ก็มีใจเหมือนท่านทั้งหลาย ซึ่งเต็มไปด้วย
ด้วยความรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เมื่อมีเหตุการณ์เกิดขึ้นในเวลาหนึ่งเวลาใดก็ดี ฉันตั้งใจ
ที่จะช่วยเหลือผู้เป็นนักรบอยู่เสมอไม่ทอดทิ้งเลย....." ³ ได้ทรงพระราชทานพระราชูปการะ
เพื่อความสุขและปราศจากโรคภัยไข้เจ็บแก่ทหารทั้งหลาย

พระองค์ได้ทรงใช้เวลาตลอดพระชนม์ชีพ เพื่อความเจริญรุ่งเรืองแก่ประเทศชาติ
สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงเป็นยอดสตรีที่ดำรงคำกราบบังคมทูลถวายชัยมงคลในงานเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระ
พระบรมราชินีนาถ เมื่อพระชนมายุครบ 50 พรรษา เมื่อปี พ.ศ.2456 ตอนหนึ่งว่า ".....ยัง
ไม่เคยมีสตรีราชินีพระองค์ใดในพระบรมราชวงศ์ที่เหมือนได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ควร
เห็นว่าพระองค์เป็นนารีรัตน์ในพระบรมราชจักรีวงศ์พระองค์หนึ่ง ซึ่งพระเกียรติยศจะปรากฏต่อไป
ชั่วกาลปาวสาน....." ⁴ พระองค์ทรงยึดมั่นในคติธรรมดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ว่า
".....อาการที่รู้ตัวว่าเดิมเป็นอย่างไร มียศมีทรัพย์มีความสุขเพราะเหตุไร เพราะผู้ใดให้เห็น
ตามที่เป็นจริงอย่างไร มิได้หลงระเห็จไปอย่างอื่นผิดความจริงนั้นเป็นความแห่งความเจริญ
ของมนุษย์....." ⁵ พระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติตลอดพระชนม์ชีพได้เป็นประโยชน์แก่
ประเทศไทยอย่างมาก พระบารมีของพระองค์ท่าน สุดท้ายจะหาคำใดมากล่าวถึงพระมหากรุณาธิคุณ
ได้เลย ควรที่ประชาชนในแผ่นดินพึงระลึกและเทิดทูนพระองค์ตลอดไป

³ อุทุมพร สุนทรเวช. พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรม
ราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. หน้า 324

⁴ ประยูร ธวัชพันธุ์. ล.ด. หน้า 487

⁵ สมบัติ พลายน้อย. พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา. หน้า 96

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

"การเสด็จพระราชดำเนินเปิดโรงเรียนราชแพทยาลัย," ราชกิจจานุเบกษา 17.

(มกราคม ร.ศ.119).

"คำกราบบังคมทูลของอุปนายกผู้อำนวยการสภาภาษาศาสตร์สยาม ในการเปิดสถานเสาวภา ณ วันที่ 7 ธันวาคม พระพุทธศักราช 2465," ราชกิจจานุเบกษา 39. (17 ธันวาคม 2465).

ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.24/26.

"ประกาศตั้งโอสถสภา".

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.24/26. "โอสถศาลาตามหัวเมือง ร.ศ.120"

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์. พระนคร :

โรงพิมพ์เพื่องอักษร, 2504.

_____. หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี. (แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว). พระนคร :

โรงพิมพ์พระจันทร์, 2485.

เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่น ๆ (รวบรวม). "แจ้งความด้วยเรื่องหญิงชาวสยามร่วมความคิด

กันออกทุนทรัพย์ตั้งทานสถานสำหรับชาติขึ้น ชื่อว่า สภาอุณาโลมแดงแห่งชาติสยาม,"

ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 14. พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมล, 2478.

อนุสรณ์ 60 ปี โรงเรียนพยาบาลผดุงครรภ์และอนามัยของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

พ.ศ.2500. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชม, 2500.

2. เอกสารขึ้นรอง

2.1 หนังสือทั่วไป

ชนม์สวัสดิ์ ชมพูนซ์, ม.ร.ว. พระราชประวัติ 9 รัชกาลและ 15 พระบรมราชินี.

กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยาการ, 2511.

ณัฐวดี สุทธิสงคราม. พระนางเรือล่ม. พระนคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2503.

_____. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร :
แพร่พิทยา, 2514.

บรรเจิด อินทจันทร์ยง. เฉลิมพระเกียรติพระบรมราชจักรีวงศ์. กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์ปริทัศน์ศาสตร์, 2525.

บัญชา แก้วเกตุทอง. การปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2522.

ประกอบ โชประการ, ประยุทธ สิทธิพันธ์และสมบูรณ์ คนฉลาด. พระมหากษัตริย์ไทย.

กรุงเทพมหานคร : รวมการพิมพ์, 2519.

ประยุทธ สิทธิพันธ์. เรื่องราวข้อวิภาษการณ์บุคคลตัวอย่าง. กรุงเทพมหานคร :

เทพนิทัศน์การพิมพ์, 2526.

_____. ประวัติศาสตร์ประพาสต้น. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงไทย, 2524.

_____. สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์สยาม, 2527.

พิชาญ พัฒนา. ความเป็นมาของการแพทย์เมืองไทย. ม.ป.ท.

แพทย์อาสาสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี. พระบิดาแห่งการแพทย์ไทย.

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สาส์นประชาราษฎร์, 2520.

แม่สงฆนิเวรมัย กบิลสิงห์. สี่พระพันปีหลวง. นครปฐม : โรงพิมพ์พระโพธิสัตว์, 2525.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. พิมพ์ครั้งที่ 4

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2531.

เรียงความขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ฉบับได้รับรางวัลที่ 1,

เริ่มแต่ พ.ศ. 2467-2499, กรุงเทพมหานคร : cursa, 2504.

ลาวัญย์ โชติามระ. พระมหาลีเทวี. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนส์ไตร์, 2532.

เลิศ เกษรเกศรา. ประวัติการแต่งกายของไทย. กรุงเทพมหานคร :

อักษรสยามการพิมพ์, 2521.

วัฒนธรรม, กอง. การแต่งกายของไทย. พระนคร : โรงพิมพ์นิยมวิทยา, 2506.

ศิลปากร, กรม. เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7. พิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันฉลองวันพระราชสมภพ

ครบรอบร้อยปีของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี วันที่ 1 มกราคม 2507.

..... เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม 2. (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) พระนคร :

โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513.

..... สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง. (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์มิตรดาว, 2533.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. แนวพระราชดำริแก้รัชกาล. พระนคร : cursa, 2524.

..... ประวัติกาชาด. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมธ, 2513.

สมบัติ พลายน้อย. พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา. พระนคร : รวมสาส์นการพิมพ์, 2506.

สมภพ จันทรประภา. สมเด็จพระศรีสวรินทิราพระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2514.

สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, คณะกรรมการจัดงาน. พระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์กับประชาชน. จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี

พุทธศักราช 2525.

..... ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 3 ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม

กรุงรัตนโกสินทร์. จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี

พุทธศักราช 2525.

สรวิจ แสงวิเชียร. ศิริราชร้อยปี : ประวัติและวิวัฒนาการ. กรุงเทพมหานคร :
บริษัทวิคตอรีเพาเวอร์พอยท์ จำกัด, 2531.

สาธารณสุข, กระทรวง. 45 ปี กระทรวงสาธารณสุข. (2485-2530) พระนคร :
สหประชาพาณิชย์, 2530.

สาวิตรี (นามแฝง). พระราชประวัติพระมหาสี-ราชินีไทย. กรุงเทพมหานคร :
บันตาสานการพิมพ์, 2516.

ลิปันพารเสนอ โสณกุล, มจ.หญิง. โรงเรียนในพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
พระนคร : ศุภสภา, 2506.

สิริ เปรมจิตต์. พระบรมราชจักรีวงศ์. พระนคร : โรงพิมพ์เสาวภา, 2530.

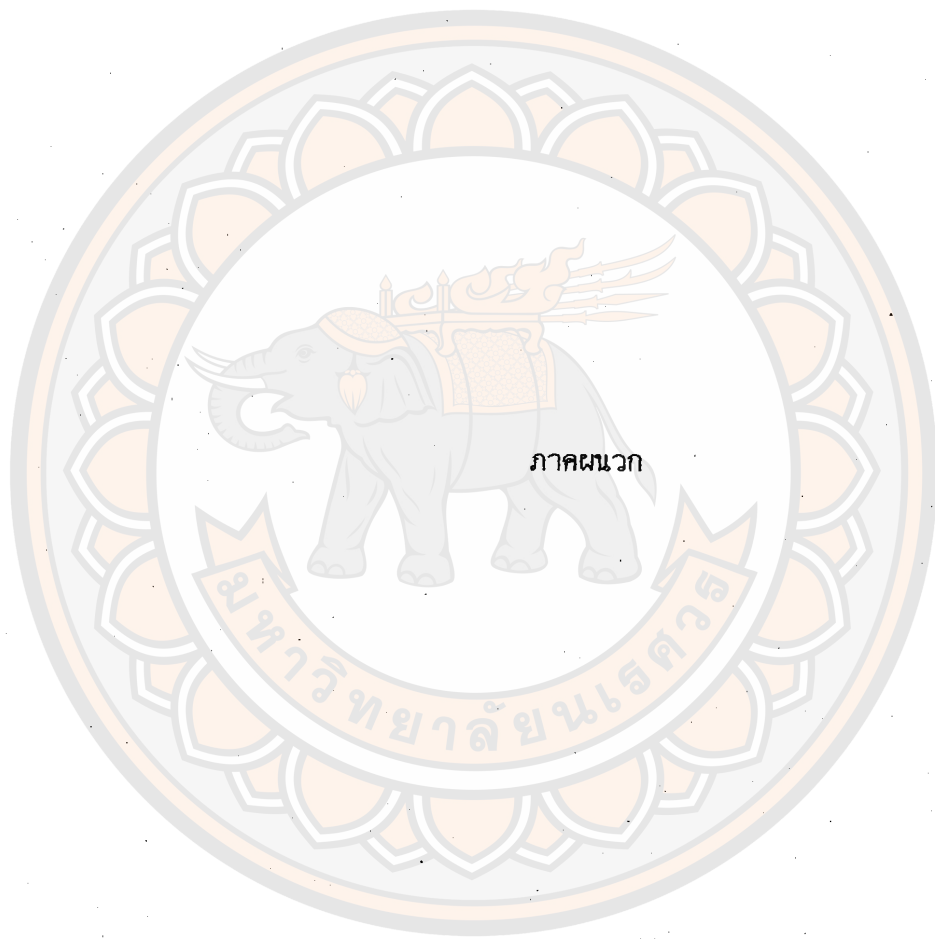
สุจริต ถาวรสุข. พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภาศึกษาภัณฑ์, 2508.

อุทุมพร สุนทรเวช. พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. พระนคร : แพร่พิทยา, 2509.

2.2 บทความจากวารสารต่าง ๆ

วิมลย์ พงศ์พนิตานนท์. "ราชแพทยาลัยใน 100 ปี โรงเรียนแพทย์," ศิลปวัฒนธรรม.
ปีที่ 11 ฉบับที่ 11, กันยายน 2533

อวย เกตุสิงห์. "72 ปี ศิริราช สำนวความคลี่คลายโดยสังเขป," สารศิริราช 14.
(เมษายน-พฤษภาคม 2505).

พระราชกำหนดทรงตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตกาลล่วงแล้ว 2439 พรรษา ปัตยบันกาลจันทรคติ
นิยม จุลศักราช 1258 มกกฎสังวัจนระผคุณมาศ กาฬปักษ จตุตถีถี สุริยคติวิธี ลุรัตนโกสินทรศก
115 มีนาคมมาส เอกวิสมมาสอาทิตย์วันพุธวิวารปัญจมรัชชกาลเอกราชตั้งสมมสังวัจนระ
อัญญาปัญญาสัตตตริสตาธิกทศ สหสสมทิวสเขตตปติเจทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฏ บุรุษยรัตน
ราชรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตรวรชัตยราชินิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรม
ธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนาถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ
เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มไหศุวริยนิมาน โดยสถานอุตราภูมิฯ ภายใต้พระมหามงกุฎ
เศวตฉัตร เหนือรัตนบรพยงค์ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีรัฐมนตรีองคมนตรี
ข้าทูลละอองธุลีพระบาท กวีชาติราชบริวาร ฝ่ายทหารพลเรือน ฝ่ายทูลละอองพระบาทบงกชโดย
กำหนดตำแหน่งเป็นอันดับกัน

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ด้วยทรง
พระราชดำริถึงการที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสในประเทศยุโรป อันเป็นสมัยที่จะไม่ได้
ประทับอยู่ในพระราชอาณาจักรช้านานอยู่ ก็ปรากฏว่าเป็นการจำเป็นที่จะต้องจัดการให้มีผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินต่างพระองค์ไว้ ทั้งให้มีอำนาจคราวหนึ่ง เพื่อที่จะบัญญัติข้อบังคับบัญชาสำหรับการ
ทั้งปวงทั่วไป และเพื่อที่จะได้กระทำการทั้งหลายอันเป็นพระราชกิจของพระเจ้าแผ่นดิน จะพึงได้
ทรงกระทำสำหรับการปกครองรักษาพระราชอาณาจักร ให้อยู่เย็นเป็นผาสุกสืบไปนั้น จึงได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติไว้ดังต่อไปนี้

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้ให้เรียกว่าพระราชกำหนดผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
รัตนโกสินทรศก 115

มาตรา 2 ในระหว่างเวลาที่ไม่ได้เสด็จประทับอยู่ในกรุงสยามนี้ ให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ อันเป็นพระราชชนนีแห่งสมเด็จพระบรมราช
โอรสชาติราชกุมารนั้น เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ กับทั้งให้มีที่ประชุมอันหนึ่ง

เป็นที่ปรึกษาด้วย

มาตรา 3 ที่ประชุมอันเป็นที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้นให้มีจำนวนผู้เป็นที่ปรึกษา ดังมีนามต่อไปนี้คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัยมหาราช 1 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช 1 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ 1 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 1 และเจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกุลกิจ 1 รวม 5 ด้วยกัน

มาตรา 4 ถ้าแม้ว่าจะมีเหตุอันใดอันหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ทรงประกอบพระราชกิจไปไม่ได้แล้ว ก็ให้รับกราบบังคมทูลพระกรุณาเหตุการณ์อันนั้นไปให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท โดยทางที่จะมีบอกไปได้อย่างเร็วที่สุด แล้วให้ผู้มียศยิ่งใหญ่ในผู้เป็นที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้น กระทำการอันเป็นหน้าที่ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไป จนกว่าจะได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นอย่างอื่นไป

มาตรา 5 ถ้ามีเหตุชีวิตภัย พยาธิภัย หรือเหตุอื่น ๆ อันใดที่กระทำให้ผู้เป็นที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอันกล่าวมาแล้วนั้น มากระทำการตามหน้าที่ไม่ได้แล้วเมื่อเหตุนั้นไม่เป็นการอันควรที่จะรีบร้อนไป ก็ให้สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาไปตามเหตุที่เกิดขึ้นนั้นให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และคอยรับพระราชทานพระบรมราโชวาทสืบไป แต่ในระหว่างสมัยนี้ ก็ให้ผู้เป็นที่ปรึกษาซึ่งยังเหลืออยู่อีกนั้น ประชุมกันกระทำการของที่ประชุมต่อไป ถ้าเหตุนั้นเป็นการอันควรที่จะรีบร้อนแล้ว ก็ให้สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ทรงแต่งตั้งผู้ซึ่งสมควรให้เป็นที่ปรึกษาในตำแหน่งที่ว่างนั้นไว้ได้คราวหนึ่ง และให้กราบบังคมทูลพระกรุณาไป เพื่อที่จะได้รับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยในตำแหน่งนั้นเป็นอันเด็ดขาดไป

มาตรา 6 ให้สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทรงประกอบภารกิจทั้งปวงอันเป็นพระราชกิจและพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินนั้น พร้อมด้วยที่ประชุมจนกว่าจะได้เสด็จพระราชดำเนินกลับคืนมายังพระมหานครหรือจนถึงเวลา

ขณะใด ๆ ที่จะได้พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยเป็นกำหนดอย่างอื่นจากกำหนดที่ว่าไว้นี้ แต่การที่ทรงกระทำนั้น ต้องให้อยู่ในข้อที่กำหนดไว้ท้ายมาตรานี้ด้วย

เพราะฉะนั้นบรรดาพระราชบัญญัติ พระราชกำหนดกฎหมายข้อบังคับทั้งหลายก็ดี การถอดถอนหรือแต่งตั้งยศตำแหน่งในราชการก็ดี คำสั่งที่จะให้จัดการไปตามคำตัดสินหรือให้งดคำตัดสินของศาลก็ดี ของกระทรวงต่าง ๆ ก็ดี การยกโทษผู้กระทำผิดก็ดี และเมื่อว่าทั่ว ๆ ไป สรรพการใด ๆ ที่เป็นราชการแผ่นดินที่สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ได้ทรงลายพระราชหัตถเลขา และประทับพระราชลัญจกรไว้ ก็ให้ใช้ได้เสมอเหมือนกับที่ได้มีพระราชหัตถเลขาและประทับพระราชลัญจกรแล้วเหมือนกัน แต่การอันนั้นให้เป็นไปตามข้อที่กำหนดต่อไปนี้ คือ-

ข้อ 1 การที่กระทำนั้น ต้องไม่เป็นที่ขัดขวางหรือผิดต่อการรักษาพระบรมเดชานุภาพ และพระราชธรรม เนียมประเพณีให้ดำรงคงอยู่ก็ดี การรักษาแผ่นดินให้ดำรงคงเป็นอิสรภาพ และมั่นคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวอยู่ก็ดี กับทั้งการกระทำให้เต็มตามข้อความที่กรุงสยามได้มีสัญญาไว้แล้วนั้นด้วย

ข้อ 2 การที่กระทำนั้น อย่าให้เป็นสำเร็จไปก่อนปรึกษาหารือที่ประชุมของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และไม่มีชื่อผู้เป็นที่ปรึกษาเป็นผู้รับสั่งแทนที่ประชุม 1 กับชื่อเสนาบดีเป็นผู้รับสั่ง 1 รวม 2

มาตรา 7 ให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวัตรวัณโนดม เป็นราชเลขาธิการในสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดิน และเป็นเลขาธิการในที่ประชุมผู้เป็นที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินด้วย

เมื่อมีเหตุแก่ราชเลขาธิการโดยมรณภัย พยาธิภัย หรือภัยอื่น ๆ ซึ่งไม่ให้กระทำการตามหน้าที่ได้แล้ว ให้สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ทรงแต่งตั้งผู้อื่นเป็นราชเลขาธิการของพระองค์และของที่ประชุมปรึกษานั้นด้วย

มาตรา 8 ให้ที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินประชุมกันอย่างน้อยที่สุดอาทิตย์ละครั้ง ณ วันเวลาและที่อื่นได้กำหนดไว้กับอีกทั้งให้ชุมนุมกันเนื่อง ๆ ตามการที่ปรากฏว่าจำเป็นเพื่อจะได้ให้ราชการแผ่นดินสำเร็จไปโดยฉับพลันด้วย ก่อนเวลาเสด็จพระราชดำเนินจาก

พระมหากษัตริย์นั้น ให้มีประชุมสโมสรการสันติบาตเพื่อสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ทรงกระทำลัทธิฐานกับทั้งผู้เป็นที่ปรึกษาต้องกระทำลัทธิฐานในการที่รับตำแหน่งนั้น ๆ ด้วย และในการชุมนุมครั้งแรกของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้น ให้ที่ประชุมปรึกษากันด้วยเรื่องอันใดเวลาใดและที่แห่งใด อันจะควรเป็นกำหนดสำหรับการชุมนุมอาทิตย์ละครั้งเป็นธรรมเนียมนั้น แต่ต้องให้เป็นกำหนดอันสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์พระราชทานพระราชนุญาตแล้วให้ประชุมกันตามกำหนดนั้นต่อไป จนกว่าจะได้รับพระราชนุญาตเปลี่ยนจึงเปลี่ยนได้

การนัดประชุมพิเศษสำหรับชุมนุมเอกอัครราชทูตนั้น ราชเลขาการต้องหมายนัดไปยังผู้เป็นที่ปรึกษารายตัวโดยที่มีพระราชเสาวนีย์ หรือโดยที่มีคำขอของผู้เป็นที่ปรึกษา ตั้งแต่ 2 ขึ้นไปเพื่อให้มีการชุมนุมนั้น การชุมนุมในอัครราชทูตยลัทธิฐานครั้งนั้นอย่าให้มีต้องมีหมายนัดไปเลย

มาตรา 9 ให้สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทรงเป็นประธานในที่ชุมนุมผู้เป็นที่ปรึกษานั้นเอง ๆ ตามที่จะทรงจะเห็นสมควร และเป็นการสะดวกแก่พระองค์ แต่เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าไม่ได้ประทับอยู่ที่ชุมนุมแล้ว จะโปรดเกล้า ฯ มีลายพระราชหัตถเลขาให้ที่ปรึกษาผู้ใดเป็นประธานก็ได้ หรือถ้าไม่ได้มีพระราชเสาวนีย์ให้ผู้ใดเป็นประธานแล้ว ก็ให้ที่ปรึกษาผู้มียศอยู่ข้างหน้าก่อนนั้นเป็นประธาน

มาตรา 10 บรรดาเรื่องการทั้งปวงที่ได้กล่าวขึ้นเพื่อปรึกษาหารือโต้ตอบกันในประชุม นั้น ให้เป็นอันวินิจฉัยตกลงกันโดยความเห็นที่เห็นมากตัวกว่ากัน ถ้าเรื่องใดที่มีความเห็นอันก้ำกึ่งอยู่สองฝ่ายแล้ว ให้สมเด็จพระนางเจ้าหรือผู้ที่เป็นประธานในการชุมนุมนั้นตัดสินอย่างใดก็ได้ให้เป็นอันตกลงอย่างนั้น

มาตรา 11 ที่ประชุมที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน จะทำข้อบังคับบัญชาไว้สำหรับการชุมนุมเมื่อใด ๆ ก็ได้ แต่ข้อบังคับบัญชาเช่นว่านี้ ต้องไม่ให้เป็นที่ขัดข้องต่อพระราชบัญญัติ หรือพระราชบัญญัติพระบรมราชโองการอื่น ๆ ที่ได้มีพระราชหัตถเลขาและประทับพระราชลัญจกรไว้แล้ว

มาตรา 13 ให้มีจดหมายเหตุการประชุมที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินที่ได้กระทำการทั้งปวงนั้นให้เสมอ และเมื่อชุมนุมกันคราวใดให้อ่านจดหมายเหตุที่ชุมนุมครั้งก่อน

คราวนั้น แล้วให้ยืนยันข้อความเดิมไว้หรือแก้ไขความเสียใหม่ตามที่เห็นสมควรแล้วจึงให้กระทำการอื่น ๆ ต่อไป สำเนาจดหมายเหตุการณ์ชุมนุมที่ล่วงไปอันได้คงรูปอยู่ตามเดิมหรือแก้ไขในที่ประชุมอันต่อเนื่องกันมาแล้ว ให้ราชเลขาการส่งตามออกไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายทุก ๆ ปักษ์ โดยทางที่จะส่งไปปราศจากอันตรายอย่างดีที่สุด ไม่จำเพาะว่าเป็นเวลาจะเสด็จพระราชดำเนินประพาสอยู่แห่งใด ๆ ก็ให้ส่งไปเสมอ

มาตรา 14 สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทรงตั้งตำแหน่งสมณศักดิ์และเสนาบดีข้าหลวงใหญ่ ผู้ว่าราชการหัวเมืองทั้งปวง ผู้พิพากษาศาลการ และข้าราชการตำแหน่งอื่น ๆ ทั้งหลายเหล่านั้นเพื่อที่จะให้มีตัวอยู่เต็มตำแหน่งในราชการ ตามข้อความที่กล่าวไว้ในมาตรา 6 แล้ว

มาตรา 15 สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ เมื่อทรงเห็นเหตุพอสมควรแก่การปรากฏขึ้นแล้ว และตามข้อความที่กล่าวไว้ในมาตรา 6 นั้นด้วยแล้ว จะโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ใด ๆ ออกเสียจากตำแหน่งราชการที่ผู้นั้น ๆ ได้กระทำการอยู่ในตำแหน่งใด ๆ ภายในพระราชอาณาจักนั้นก็ได้ ผู้ซึ่งต้องออกจากตำแหน่งนั้น ๆ ก็ให้คงออกอยู่จนกว่าจะได้มีพระบรมราชกระแสต่อไป และในระหว่างเวลาที่ยังไม่ได้มีพระบรมราชกระแสนั้น ผู้หนึ่งผู้ใดที่ได้รับตำแหน่งอันสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ทรงตั้งแต่งไว้แล้ว ก็เสมอเหมือนกับผู้ซึ่งพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งแต่ไว้เหมือนกัน

มาตรา 16 ในสมัยที่ไม่ได้เสด็จประทับอยู่ในพระราชอาณาจักนี้ ยกเสียแต่การที่ได้จัดเปลี่ยนแปลงไว้ในพระราชบัญญัตินี้แล้ว อย่าให้เปลี่ยนแปลงทางปฏิบัติราชการอันย่อมมีอยู่ในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับกระทรวงทบวงการต่าง ๆ ฝ่ายแผนกชำระกฎหมาย ฝ่ายแผนกธุรการ ทั้งฝ่ายตุลาการด้วย ถ้าจะมีหนังสืออย่างใด ๆ ที่เป็นความเห็นความคิดที่ดี ร่างข้อบังคับต่าง ๆ กิติ รวบรวมรายการต่าง ๆ กิติ เรื่องราวฎีกาและหนังสืออื่น ๆ กิติ ที่จะได้กราบบังคมทูลพระกรุณาในสมัยเหมือนหนึ่งว่า ได้เสด็จประทับอยู่ในพระมหานครฉะนั้นแล้ว ก็ให้นำหนังสืออย่างเช่นกล่าวมาเหล่านี้ขึ้นมาทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ในสมัยที่เสด็จพระราชดำเนินประพาสอยู่นอกพระราช

อาณาจักรนี้เกิด

ข้อความใด ๆ ซึ่งจัดการให้เป็นที่ตกลงเรียบร้อยกันไม่ได้ระหว่างเสนาบดีหรือ
กระทรวงต่าง ๆ กิตติ ศาลต่าง ๆ กิตติ กรมต่าง ๆ กรมใดกิตติ ให้นำข้อความนั้น ๆ ขึ้น
กราบบังคมทูลสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์
ทรงพระราชวินิจฉัยโดยมีพระเสาวนีย์ในที่ประชุมเสนาบดี หรือในที่ประชุมปรึกษาของผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินหรือในที่ประชุมทั้ง 2 นี้พร้อมกันตามแต่จะสมควรแก่การอันนี้

มาตรา 17 ให้เปลี่ยนข้อความในมาตรา 7 แห่งพระราชบัญญัติธรรมนูญ
โกสินทร ศก 113 นั้นตั้งนี้ว่า ห้ามไม่ให้คำปรึกษาที่ตกลงในธรรมนูญสภาแล้ว และยังไม่ได้รับ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตนั้น เป็นอันใช้ได้ในเวลาที่ไม่ได้เสด็จประทับอยู่ในพระราช
อาณาจักรเว้นแต่ที่สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ จะได้
ทรงพระราชหัตถเลขาและประทับพระราชลัญจกรเป็นสำคัญไว้ กับทั้งมีนามผู้เป็นที่ปรึกษา 1
เสนาบดี 1 รวม 2 เป็นผู้รับพระราชเสาวนีย์ด้วย ดังกล่าวไว้ในมาตรา 6 นั้นแล้ว จึงให้ใช้ได้

มาตรา 18 ที่ประชุมเสนาบดีนั้น เมื่อประชุมกันเป็นการพิเศษหรือเป็นการตาม
ธรรมเนียมกิตติ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์
ต้องทรงประทับเป็นประธานในการที่จะปรึกษาวินิจฉัยเรื่องการอันเป็นประโยชน์สำคัญของแผ่นดิน
แต่เมื่อสมเด็จพระนางเจ้า ไม่ได้ประทับอยู่ในที่ชุมนุมแล้ว ให้เสนาบดีผู้หนึ่งซึ่งได้เลือกกันขึ้นในที่
ชุมนุมคราวนั้น เป็นประธานในการที่จะปรึกษาวินิจฉัยการที่ไม่สำคัญ

ราชเลขาธิการ หรือผู้แทนเลขาธิการนั้น ให้กระทำการสำหรับที่ประชุมเสนาบดีด้วย
และข้อความในพระราชบัญญัตินี้ว่าด้วยการนัดหมาย และการจดหมายเหตุของที่ประชุมผู้เป็น
ที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้น ให้ใช้ได้ในที่ประชุมเสนาบดีเหมือนกัน

มาตรา 19 ให้สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่าง
พระองค์ ทรงรับเรื่องราวฎีกาจากราษฎรโดยเนื่อง ๆ ดังเช่นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
ให้รับอยู่เสมอ เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าจะเสด็จออกทรงเองไม่ได้จะโปรดเกล้า ฯ ให้ราชเลขาธิการ
หรือเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมรับมาทูลเกล้า ฯ ถวายก็ได้ แล้วจะได้มีพระราชเสาวนีย์ให้ชำระ
หรือได้สวนข้อความในฎีกานั้น ณ ศาลใด ๆ หรือกรรมการกองใด ๆ ที่จะทรงตั้งขึ้นตามข้อความ

ที่กล่าวไว้ในมาตรา 6 แล้วก็ได้ตามควร

มาตรา 20 ให้เจ้ากระทรวงมหาดการมีหมายประกาศแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ในกรุงและหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ ให้ป่าวร้องแก่อาณา ประชากรราษฎรผู้ที่ได้ฟังพำนักพระราชสมภารให้ทราบทั่วกันตลอดพระราชอาณาเขต ให้ประพฤดิและ กระทำตามพระราชกำหนดนี้ ให้เชื่อฟังกระทำความตามและช่วยอุดหนุนการทั้งปวง ที่สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ มีพระราชเสาวนีย์ให้ผู้หนึ่งผู้ใดไป กระทำการนั้น ตั้งแต่เวลาที่ได้เสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระนคร ตราบเท่าถึงเวลาเสด็จ พระราชดำเนินกลับคืนยังพระนคร หรือจนเวลาที่จะได้ทรงพระราชวินิจฉัยให้กำหนดสืบไปภายหน้า นั้นทุกประการ เทอญ

